

डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभाग एम. ए. चौथो सत्रको पाठ्यांश नं. ४८३ को
आवश्यकता परिपूर्तिको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
धनाकुमारी जोशी
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७४

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नाकोत्तर तह चौथो सत्रकी छात्रा श्री धनाकुमारी जोशीले गरेको *डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदको अध्ययन* शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

.....
प्रा. डा. देवीप्रसाद गौतम
शोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग

मिति : २०७४/ ११/१८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषयमा स्नाकोत्तर तह चौथो सत्रको पाठ्याशं न. ४८३ को आवश्यकता परिपूर्तिका लागि धनाकुमारी जोशीले प्रस्तुत गरेको *डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदको अध्ययन* शीर्षकको शोधपत्र स्नाकोत्तर तहको आवश्यकता पूर्तिका लागि योग्य भएकोले स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. प्रा. डा. देवीप्रसाद गौतम .....
विभागीय प्रमुख तथा शोधनिर्देशक
२. प्रा. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् .....
बाह्य परीक्षक

मिति : २०७४/११/२१

कृतज्ञता ज्ञापन

डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापद शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह चौथो सत्रको नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका निम्ति तयार पारिएको हो । प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न अनुमति दिने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

आदरणीय गुरुवर प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमको निर्देशनमा प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्ने अवसर मैले पाएकी हुँ । उहाँले डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदको यो कार्य सम्पन्न गर्दा दिनुभएको अमूल्य प्रेरणा, हौसला, सल्लाह र विशिष्ट निर्देशनबाट नै यो कार्य सम्पन्न गरिएको हो । समयको व्यस्तताका कारण पनि उहाँले गर्नुभएको सहयोग र देखाउनु भएको सत् मार्गका निम्ति सदा आभारी छु र उहाँप्रति म कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

मलाई यस क्षेत्रमा लाग्न प्रेरणाप्रद सल्लाह दिनुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका आदरणीय गुरुवर प्रा.डा.महादेव अवस्थी, प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, भरतकुमार भट्टराईका साथै संस्कृत विश्वविद्यालयका आदरणीय गुरु डिल्लीप्रसाद पाण्डेयप्रति कृतज्ञ छु ।

क्षेत्रीय अध्ययनका क्रममा डोटी र कैलाली जिल्ला र आसपासका साथै विभिन्न व्यक्तिबाट मैले आवश्यक सहयोग पाएकी छु । उहाँहरू सबैप्रति आभारी छु । सामग्री सङ्कलनमा सहयोग पुऱ्याउने प्रा.डा. दानराज रेग्मी, कविता बन्जरा (खत्री), विज्ञान अधिकारी, प्रेमबहादुर ऐर, अमृत योजन, प्रतिज्ञा रेग्मी, चन्द्रदेव जोशीलगायतका व्यक्तिहरूप्रति कृतज्ञ छु ।

ल्यापटप उपलब्ध गराएर यो शोधपत्र लेख्ने क्रममा बारम्बार लेखनलाई घचघचाउने ओम उपाध्यायप्रति चिरन्तणी छु । यसैगरी प्रस्तुत शोधपत्र सम्पन्न गर्न अन्य प्रकारले सहयोग गर्नु हुने गुरुवर्ग, आफन्तजन, मित्रजन सबैप्रति आभार प्रकट गर्दछु । शोधपत्रलाई सेटिङ कार्यमा सहयोग गर्नुहुने 'जी' कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरलाई धन्यावाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा, मलाई यो अवस्थामा पुऱ्याउनका लागि सधैं उत्प्रेरणा, हौसला, उत्साह दिनुहुने मेरी ममतामयी आमा कुन्तीदेवी जोशी र मेरो घर-परिवारप्रतिसदा ऋणी छु ।

धनाकुमारी जोशी
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर काठमाडौँ

मिति २०७४/११/२१

विषयसूची

	पृष्ठ
पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय	१-६
१.१ विषयपरिचय	१
१.२ समस्याकथन	१
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ शोधको औचित्य	५
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	५
१.७ शोधविधि	५
१.८ शोधपत्रको सम्भावित रूपरेखा	६
दोस्रो परिच्छेद : डोटी जिल्लाको सामान्य परिचय	७-११
२.१ विषय परिचय	७
२.२ डोटी जिल्लाको परिचय	७
२.३ निष्कर्ष	११
तेस्रो परिच्छेद : डोटेली भाषिका र क्रियापदको परिचय	१२-२०
३.१ भाषा	१२
३.२ नेपाली भाषाको परिचय	१३
३.३ भाषिकाको परिचय	१४
३.४ डोटेली भाषिका	१६
३.५ क्रियाको परिचय	१७
३.६ डोटेली क्रियापद	१८
चौथो परिच्छेद : डोटेली क्रियापदको वर्गीकरण र विश्लेषण	२१-१००
४.१ विषय परिचय	२१
४.२ डोटेली भाषिकाका असमापक क्रिया	२१
४.२.१ स्वरान्त धातुबाट निर्मित असमापक क्रिया	२१
४.२.२ व्यञ्जनान्त धातुबाट निर्मित असमापक क्रिया	२८
४.२.३ 'बट' (एर) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया	३०
४.२.४ 'एगो' (एको) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया	३१
४.२.५ 'एगा' (एका) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया	३१

४.२.६	‘एखी’ (एकी) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया	३२
४.२.७	‘नु’ प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया	३२
४.२.८	‘न’ प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया	३३
४.२.९	‘लाग्या’ (दै) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया	३४
४.२.१०	‘न्या’ (ने) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया	३४
४.३	समापक क्रिया	३६
४.४	कर्मका आधारमा क्रिया	३८
	४.४.१ अकर्मक क्रिया	३८
	४.४.२ सकर्मक क्रिया	३९
४.५	पूरकापेक्षी क्रिया	४२
४.६	अर्थ प्रधानताका आधारमा	४३
	४.६.१ मुख्य क्रिया	४३
	४.६.२ सहायक क्रिया	४४
४.७	संरचनाका आधारमा क्रियापद	४६
	४.७.१ सरल क्रिया	४६
	४.७.२ संयुक्त क्रिया	४९
४.८	प्रेरणार्थक क्रिया	५०
४.९	कालका आधारमा डोटेली क्रियापद	५२
	४.९.१ भूतकालीन क्रियापद	५२
	४.९.२ अभूतकालीन डोटेली क्रियापद	५४
	४.९.२.१ वर्तमानकालीन क्रियापद	५५
	४.९.२.२ भविष्यत्कालीन डोटेली क्रियापद	५८
४.१०	पक्षका आधारमा डोटेली क्रियापद	६१
	४.१०.१ भूतकालिक पक्ष	६२
	४.१०.१.१ भूतकालको सामान्य पक्षबोधक क्रियापद	६२
	४.१०.१.२ भूतकालको अपूर्ण पक्षबोधक क्रियापद	६३
	४.१०.१.३ भूतकालको पूर्ण पक्षबोधक क्रियापद	६५
	४.१०.१.४ भूतकालको अभ्यस्त पक्षबोधक क्रियापद	६७
	४.१०.१.५ भूतकालको अज्ञात पक्षबोधी क्रियापद	६९
	४.१०.२ वर्तमान कालिक पक्ष	७०
	४.१०.२.१ वर्तमान कालको सामान्य पक्षबोधक क्रियापद	७०

४.१०.२.२ वर्तमान कालको अपूर्ण पक्षबोधक क्रियापद	७२
४.१०.२.३ वर्तमान कालको पूर्ण पक्षबोधक क्रियापद	७३
४.१०.३ भविष्यत्कालिक पक्ष	७६
४.१०.३.१ भविष्यत्कालको सामान्य पक्षबोधक डोटेली क्रियापद	७६
४.१०.३.२ भविष्यत्कालको अपूर्ण पक्षबोधक डोटेली क्रियापद	७७
४.१०.३.३ भविष्यत् कालको पूर्ण पक्षबोधी डोटेली क्रियापद	७९
४.११ भाव वा अर्थका आधारमा क्रियापद	८२
४.११.१ सामान्यार्थ	८२
४.११.२ आज्ञार्थ	८४
४.११.३ इच्छार्थ	८७
४.११.४ सम्भावनार्थ	८८
४.११.५ सङ्केतार्थ	९१
४.११.६ प्रश्नार्थ	९३
४.१२ ध्रुवीयताका आधारमा डोटेली क्रियापद	९४
४.१३ निष्कर्ष	९९
पाँचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष	१०१-१०५
५.१ सारांश	१०१
५.२ मुख्य निष्कर्ष	१०४
सन्दर्भ सामग्री सूची	१०६-१०७
परिशिष्ट : सूचक व्यक्ति र ठाउँ	

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदको अध्ययन रहेको छ । नेपाली भाषा पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म मात्र होइन भारतका विभिन्न ठाउँमा र भुटान, बर्मा, मलायसम्म बोलिन्छ । यसरी विभिन्न क्षेत्रमा बोलिने भाषिक भेदलाई भाषिका वा क्षेत्रीय भेद भनिन्छ । एउटै भाषाको पनि क्षेत्रगत, परिवेशगत प्रशस्त मात्रामा भेद रहेका हुन्छन् । तिमध्ये केही भेदहरू भाषिकाको रूपमा रहन सक्छन् । नेपाली भाषामा बेग्लैबेग्लै भाषिकाहरू देखा पर्दछन् । नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेदलाई भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेलले पाँच भाषिका र थुप्रै उपभाषिका रहेको कुरा चर्चा गरेका छन् । यिनै भाषाका क्षेत्रीय भेदअन्तर्गत पर्ने मझपश्चिमा साविक सुदूरपश्चिमाञ्चलको डोटी र डडेल्धुरा जिल्लातिर बोलिने भाषिकाको एक प्रकार हो । सेती अञ्चलअन्तर्गत पर्ने डोटी जिल्ला भाषा साहित्यका दृष्टिले भरिपूर्ण मानिन्छ । मझपश्चिमा भाषिक वर्गभित्रको डोटेली भाषिका यहाँका वक्ताहरूले प्रयोग गर्दछन् ।

भाषाको सबैभन्दा ठूलो र अर्थयुक्त एकाइ वाक्य हो र वाक्य संगठनको एउटा आधारभूत एकाइका रूपमा क्रियापद आएको हुन्छ । वाक्यमा कर्ताले गरेको कार्यव्यापार बुझाउने घटना, अवस्था वा स्थिति जनाउने शब्दलाई क्रियापद भनिन्छ । क्रियाबिना वाक्य बन्न सक्दैन । यसले वाक्यमा विधेयको काम गर्छ र वाक्यलाई पूर्णता दिन्छ (किरण र निरासी, २७१ : ४९) । स्तरीय नेपाली भाषामा जस्तै डोटेली भाषिकामा कामको संकेत गर्न वा कार्यव्यापार बुझाउन मौलिक क्रियापदको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । तसर्थ डोटेली क्रियापदको अध्ययन विश्लेषणमा प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

भाषिकाको अध्ययनबिना कुनै पनि भाषाको वास्तविक स्वरूप स्पष्ट हुन नसक्ने कुरा सर्वविदितै छ । मानक नेपालीका महत्त्वपूर्ण भाषिकामध्ये डोटेली भाषिका पनि एक भएको भन्ने कुरा स्वीकार गरिएको तर केही सीमित अध्ययनबाहेक यस भाषिकामा वृहत् अध्ययन हुन नसक्नु एक समस्या हो । त्यसैले क्रियापदका आधारमा डोटेली भाषिकाको विशिष्टताको

पहिचान गर्ने विषयसँग यो समस्या गाँसिएको छ । जसलाई निम्नानुसारका शीर्षक सन्दर्भित प्रश्नहरूसँग सम्बन्धित गराइएको छ :

१. डोटेली भाषिकामा के कस्ता क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ ?
२. डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदलाई कुन-कुन आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य डोटेली क्रियापदको अध्ययन गर्नु रहको छ । यसकाप्रमुख समस्यासँग सम्बन्धित अन्य उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :

१. डोटेली भाषिकामा प्रयोग गरिने क्रियापदको चिनारी दिनु ,
२. डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापद वर्गीकरणका आधारहरू उल्लेख गर्नु,

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

कुनै पनि कार्यलाई अगाडि बढाउनु पर्दा त्यस कार्यको बारेमा त्यसभन्दा अगाडि के-कस्ता कार्य तथा गतिविधिहरू भएका छन् अथवा सो कार्यसँग सम्बन्धित के-कस्ता गतिविधिहरू विगतमा भएका थिए सोका बारेमा जानकारी लिनु आवश्यक हुन्छ किनभने विगतमा भएका कार्यले वर्तमानमा गर्नु पर्ने कार्यलाई अगाडि बढाउन तथा दिशानिर्देश गर्न प्रशस्त सहयोग पुऱ्याँउछ । नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदको बारेमा थुप्रै अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइन्छ तर नेपाली भाषाको भाषिका मझपश्चिमामा क्षेत्रीय भेदअन्तर्गत पर्ने डोटेली भाषिकाको अध्ययन केही मात्रामा भएको देखिए पनि डोटेली भाषिकाका क्रियापदको सूक्ष्म अध्ययन अहिलेसम्म भएको देखिँदैन । क्षेत्रीय भाषिकाको अध्ययनका क्रममा केही भाषाविद्हरूले डोटेली भाषिकाको बारेमा सामान्य अध्ययनसहित उदाहरण दिएका छन् । त्यसैगरी स्नातकोत्तर शोधकृतिमा पनि डोटेली क्रियापद उल्लेख गरिएको छ । तसर्थ यस भाषिकामा भाषाविद्, स्नातकोत्तर शोधकृति, पत्रपत्रिका तथा अनुसन्धाता एवम् समालोचकबाट जे-जस्ता अध्ययनहरू भएका छन् तिनीहरूको समीक्षा निम्नानुसार रहेका छन् :-

नेपाली भाषिकाबारे अध्ययन गर्ने स्वदेशी पहिलो विद्वान् सूर्यविक्रम ज्ञवाली हुन् । उनले दार्जिलिङ्गी भाषाका विशेषताहरूको चर्चा गर्दा डोटी, हुम्ला र जुम्लाका नेपाली भाषा राष्ट्रभाषा भन्दा भिन्न रहेको कुरा सन् १९३३ मा नेपाली भाषाका विकासको संक्षिप्त इतिहासनामक पुस्तकमा उल्लेख गरेका छन् ।

नेपाली भाषाका भाषिकाको अध्ययन विदेशी विद्वान् जोन विम्सबाट भएको हो । जोन विम्सबाट सुरु भएको अध्ययन स्वदेशी विद्वान् सूर्यविक्रम ज्ञवाली र बालकृष्ण पोखरेल हुँदै अगाडि बढेको देखिन्छ । भाषिका विभाजनको क्रमलाई अवलोकन गर्दा स्वदेशी विद्वान् बालकृष्ण पोखरेलको अध्ययन सबैभन्दा आधिकारिक, प्रमाणिक र वस्तुगत तथा सूक्ष्म अध्ययन मानिएको छ । बालकृष्ण पोखरेलले वि.सं. २०१९ मा पूर्वीय, केन्द्रीय र पश्चिमी गरी नेपाली भाषाका तीन क्षेत्रीय भाषिका उल्लेख गरे । पछि उनले (२०२२) आफ्नो पूर्वधारणालाई परिवर्तन गरी पूर्वेली, माझली, ओरपश्चिमा, मझपश्चिमा र परपश्चिमा भाषिक समूह गरी पाँच वर्गमा विभाजन गरेका छन् भने डोटेली भाषिकालाई मझपश्चिमा भाषिकाको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी विविध भाषाविद्हरूले भाषिक भेदअन्तर्गत डोटेली भाषिकालाई राखी सामान्य चिनारी दिएपनि गहन रूपमा क्रियापदबारे उल्लेख गरिएको पाइँदैन ।

वीरबहादुर चन्दले डोटेली शब्दभण्डार (२०५१) नामक कोश सम्पादन गरेका छन् । यो डोटेली भाषिकामा केन्द्रित भई तयार पारिएको भाषिका कोश हो । यस कोशमा शीर्षशब्द, शब्दवर्ग र डोटेली शब्दको नेपालीमा पर्यायवाची अर्थ दिइएको छ तर डोटेली क्रियापदको समग्रतालाई समेटिएको छैन ।

जीवेन्द्रदेव गिरीले भेरी क्षेत्रीय नेपाली क्रियाको संरचनात्मक विश्लेषण (२०५३) नामक स्नातकोत्तर शोधपत्रलाई संशोधन सहित कृतिको रूपमा प्रकाशित गरेका छन् । यो भेरी क्षेत्रीय भाषिकामा आधारित भई तयार पारिएको हो । यसको पृष्ठ ५६ देखि ६६ सम्म विभिन्न धातुका रूपावलीहरू दिइएका छन् । त्यस्तै परिशिष्टमा भेरी क्षेत्रीय भाषिकाका शब्दसङ्कलन गरी तिनको नेपालीमा अर्थ पनि दिइएको छ ।

महादेव अवस्थीले बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गको प्रयोग (२०५५) नामक स्नातकोत्तर शोधपत्रलाई कृतिका रूपमा प्रकाशित गरेका छन् । यो बैतडेली भाषिकामा के-

कस्तो अवस्थामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग हुन्छ भन्ने कुरामा केन्द्रित भएको अनुसन्धानात्मक कृति हो, जसको सहयोगले डोटेली क्रियापदको अध्ययनमा राहत पुग्दछ ।

खगराज जोशी (वि.सं. २०५६) ले **डोटेली भाषा र नेपाली भाषाको व्याकरणिक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन** नामक एम.एड्. शोध अध्ययन गरेका छन् । यस शोधमा डोटेली क्रियापदको सामान्य चर्चा भएपनि सूक्ष्म रूपमा अध्ययन हुन सकेको छैन ।

आर. डि. प्रभास चटौतले **डोट्याली बृहत् शब्दकोश (२०५८)** नामक कोश सम्पादन गरेका छन् । यो निकै लामो समय र श्रम लगाएर तयार पारिएको नेपाली भाषाका भाषिकाहरू मध्येको पहिलो बृहत् भाषिका कोश हो । यसको नाम डोट्याली राखिए पनि यसले प्राचीन डोटी राज्य र कर्णाली राज्यमा बोलिने भाषिकाहरूलाई छोएको छ । यसको भाषिक क्षेत्र विस्तारसँगै शब्द पनि विभिन्न भाषिकाका साथै मानक नेपाली भाषाका शब्दहरू पनि समेटिएका छन् तर पनि समग्र डोटेली क्रियापदको अर्थ भने उल्लेख गरेको देखिँदैन ।

नेत्र प्रसाद पनेरुको **डोटेली शब्द घटक (२०६१)** नामक प्रकाशित शोधमा सामान्य डोटेली क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ तर क्रियापदको समग्र अध्ययन गरिएको छैन ।

तीर्थराज जोशीले (२०६६) **डोटी जिल्लाका लोककथाको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण** नामक अप्रकाशित एम.ए. शोधपत्रमा कथावाचनको क्रममा डोटेली क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ तर तिनीहरूको अर्थ विश्लेषण भने गरिएको पाइँदैन ।

ललितबहादुर जोरा (२०६७) ले शोधपत्र तयार पार्दा **डोटेली भाषिकामा व्याकरणात्मक कोटि** शीर्षकमा अध्ययन गरेको पाइँएतापनि छुट्टै डोटेली क्रियापदको अध्ययन भने हुन सकेको देखिँदैन ।

शारदाकुमारी पाण्डेय (२०६७) को **डडेल्धुरी भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन** नामक शोधमा डडेल्धुरी क्रियापदको चर्चा भएको तर डोटेली क्रियापदको अध्ययन भएको देखिँदैन ।

तसर्थ डोटेली भाषिकामा भाषा तथा लोकसाहित्यको क्षेत्रमा जेजस्ता अध्ययन अनुसन्धान भएपनि व्याकरणमा केन्द्रित भएर क्रियापदको सूक्ष्म अध्ययन यो भन्दा पूर्व भएको देखिँदैन ।

१.५ शोधको औचित्य

नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदहरूमध्ये ओरपश्चिमा र परपश्चिमाको बीचमा रहेको मझपश्चिमा अन्तर्गत पर्ने डोटेली भाषिका केन्द्रीय भाषिकाको एउटा भेद हो । विभिन्न अध्येताहरूबाट डोटेली भाषिका सम्बन्धी शोधकार्य भए तापनि क्रियापदको विस्तृत अध्ययन भने गरेको देखिँदैन । डोटेली भाषिकाका क्रियापदको अध्ययनले प्रयुक्त भाषाको क्रियापदबारे जान्न चाहने जिज्ञासुको जिज्ञासा मेटाउन सहयोग पुग्नेछ । भाषिक भेदको अध्ययन मनन गर्ने परवर्ती अध्येताहरूका निम्ति एउटा महत्त्वपूर्ण सन्दर्भ सामग्री बन्ने छ । यस शोधपत्रले डोटेली क्रियापद र अन्य भाषा भाषिकाका क्रियापदहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्न चाहनेहरूलाई पनि केही मात्रामा मदत पुग्नेछ । नेपालमा प्राथमिक तहको शिक्षा मातृभाषामा लिन पाउने प्रावधान कानुनी रूपमा लागु भएको अवस्थामा प्रस्तुत अध्ययनले उल्लेखनीय सघाउ पुऱ्याउने छ । प्रस्तुत शोधपत्रले डोटेलीभाषिक क्रियापदको मौलिकता समेत झल्काउने छ । भाषा संस्कृतिमा भित्रिएका विकृति, लोप, आगमका दृष्टिमा हेर्दा प्रस्तुत शोधपत्रले भाषिक संरक्षणमा समेत टेवा पुऱ्याउने छ । भाषाशिक्षणमा पनि यो शोधपत्र प्रभावकारी बन्ने छ । यिनै विविध कारणले यो शोधकार्य औचित्यपूर्ण एवं उपयोगी देखिन्छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्र सेती अञ्चलको डोटी जिल्ला अन्तर्गतको साविक गिरीचौका गा.वि.स. मुख्य केन्द्रबिन्दुको रूपमा र उत्तरको छपली, पूर्वको दहकालीका अनी दक्षिणको महादेवस्थान र लामिखाल गा.वि.स.मा प्रयोग गरिने डोटेली क्रियापदको अध्ययन, सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गरी तयार पारिएको छ र यो नै यसको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

कुनै पनि कार्यलाई निश्चित ढाँचामा अगाडि बढाउन विभिन्न अनुसन्धान विधि एवम् प्रक्रियाको अवलम्बन गरिन्छ । प्रस्तुत शोधकार्यलाई अगाडि बढाउन निम्नानुसारका माध्यम, विधि वा प्रक्रियाको अवलम्बन गरी अगाडि बढाइएको छ :

क. क्षेत्रीय अध्ययनविधि

कुनै पनि अध्ययनसँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन अध्ययन क्षेत्रमै गएर सामग्री सङ्कलन गर्ने विधि क्षेत्रीय अध्ययन विधि हो । प्रस्तुत शोधकार्य क्षेत्र भ्रमणमा केन्द्रित भएर अगाडि बढाइएको छ । शोधकर्ता स्वयम् डोटेली भाषिकाको वक्ता भएकोले केही सामग्री आफैँलाई सूचक मानेर समेत अध्ययन गरिएको छ । डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदको अध्ययनका क्रममा कोटिगत तथा व्याकरणिक पक्षहरूलाई आधार मानी सामग्री सङ्कलन, वर्गीकरण, व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । साथै अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका निम्ति सम्बन्धित क्षेत्रका विषय विशेषज्ञहरूको सुझाव, सल्लाह र निर्देशनलाई समेत आधार मानिएको छ ।

ख. पुस्तकालयीय विधि

डोटेली भाषिकासँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, अनुसन्धान प्रतिवेदन, लेख रचना आदिलाई सहयोग सामग्री मानेर सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन विश्लेषण गरी शोधकार्य तयार पारिएको छ । पुस्तकालय विधिका लागि त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, नेपाली विभागीय पुस्तकालय, भाषाविज्ञान विभागीय पुस्तकालय आदिलाई लिइएको छ ।

१.८ शोधपत्रको सम्भावित रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित एवम् सङ्गठित रूप दिनका लागि ५ परिच्छेद भित्र मूल शीर्षकहरूमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार उपशीर्षक राखेर अध्ययन प्रतिवेदन तयार पारिएको छ । यस शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार रहेका छन् :-

पहिलो परिच्छेद :- शोधको परिचय

दोस्रो परिच्छेद :- डोटी जिल्लाको सामान्य परिचय

तेस्रो परिच्छेद :- डोटेली भाषिका र क्रियापदको परिचय

चौथो परिच्छेद :- डोटेली क्रियापदको वर्गीकरण र विश्लेषण

पाँचौ परिच्छेद :- सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भसामग्री सूची तथा परिशिष्ट

दोस्रो परिच्छेद

डोटी जिल्लाको सामान्य परिचय

२.१ विषय परिचय

डोटेरी भाषिकामा प्रचलित क्रियापदको अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित प्रस्तुत शोधपत्रमा सम्बन्धित क्षेत्रको चिनारी दिनु आवश्यक हुन्छ । यस परिच्छेदमा फरक-फरक शीर्षक नराखी अनुच्छेदका आधारमा डोटीको सामान्य चिनारी दिइएको छ । डोटी जिल्लाको नामाकरण, भौगोलिक स्थिति, भौगोलिक बनोट तथा अवस्था, डोटी जिल्लामा बहने हावापानी, पाइने वनजंगल, प्रकृतिक सम्पदा, अन्नबाली, शैक्षिक तथा आर्थिक अवस्था, डोटेरी बासिहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक आस्था, विश्वास, लवाइखवाई, मूल्यमान्यता आदिलाई समेटेर छोटकरीमा डोटी जिल्लालाई चिनाइएको छ ।

२.२ डोटी जिल्लाको परिचय

नेपाललाई राजनैतिक, प्रशासनिक र भौगोलिक स्वरूपअनुसार वि.सं. २०३८ सालमा पाँच विकासक्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ (श्रेष्ठ, २०७१ : ११) । ती मध्येको एउटा साविक विकासक्षेत्र सूदुरपश्चिमाञ्चल पनि हो । यसमा महाकाली र सेती दुईवटा अञ्चल पर्दछन् । डोटी जिल्ला साविक सूदुरपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रको सेती अञ्चलअन्तर्गत पर्दछ । सूदुरपश्चिमाञ्चलको केन्द्रीय कार्यालय समेत रहेको डोटी जिल्लाको सदरमुकाम सिलगढी हो । डोटी जिल्लाको नामाकरण सम्बन्धमा भने विभिन्न किम्बदन्तीहरू र विभिन्न विद्वान्का आ-आफ्नै धारणा रहेका छन् ।

डोटी प्रदेश मानसरोवरको क्षेत्रभित्र पर्दछ । हाम्रो धर्मशास्त्रीय परम्पराअनुसार मानसरोवरकै नजिक रहेको कैलाश पर्वतमा अविशक्ति उमाको साथमा भगवान शङ्करको निवास छ । शङ्करका साथमा भूत, पिशाच, प्रेत अनेक गणहरू रहेका हुन्छन् । डोटीमा शङ्कर र पार्वतीका साथसाथै यी सिद्ध गणहरूको पनि मान्यता रहेको पाइन्छ । यसप्रकार भगवान शङ्करका विभिन्न गण (देवता) को निवास भएको यो पवित्र भूमिलाई डोटी भनिन्छ । संस्कृत शब्द 'देव'(देवता) र 'अवटी' (वन क्षेत्र, जंगल) प्रत्ययबाट निर्मित देवावटी शब्द अपभ्रंश हुँदै डोटी शब्द उत्पत्ती भएको पाइन्छ । देवावटीको अर्थ देवताको वास गर्ने स्थल, वन वा प्रदेश भन्ने हुन्छ । कालान्तरमा 'देव' को देउ र द्यौ भयो भने 'वी' को व लोप

भएर बाँकी शेषको रूपमा रहेको 'ई'वा 'ट' संयुक्त हुन गइ टी हुन गयो अर्थात् 'चौटी' भयो र पछि विस्तारै चौटी शब्दबाट नै डोटी भएको हो (पन्त, २०३२ : ११) ।

सेती अञ्चलको मध्यपहाडी जिल्ला डोटीको उत्तरमा बझाङ र बाजुरा, पूर्वमा अछाम, दक्षिणमा कैलाली र पश्चिममा बैतडी र डडेल्धुरा जिल्ला पर्दछन् । यो जिल्ला नेपालको कूल भूभागको २,०२५ वर्गकिलोमिटरको क्षेत्रफलमा फैलिएको छ । १ नगर पालिका र ५० वटा गा.वि.स. रहेको डोटी जिल्ला आकर्षक देखिन्छ (भट्टराई, २०६५ : २४९) । भौगोलिक स्थितिअनुसार २८°५२ उत्तरदेखि २९°२८ उत्तरी अक्षांश र ८०°३० पूर्वदेखि ८१°५०' पूर्वी देशान्तरमा डोटी जिल्ला पर्दछ । यस जिल्लाको जनसङ्ख्या तथा शैक्षिक अवस्थाको जानकारी अनुरूप जिल्लाको कूल जनसंख्या २,११,७४६ रहेको छ, जसमा पुरुष ९७,२५२ र महिला १,१४,४९४ रहेको पाइन्छ । यहाँ जम्माजम्मी घरधुरी संख्या ४१,४४० रहेको छ भने औसत घरधुरी र जनसंख्या अनुपात ५ : ११ रहेको पाइन्छ । यस जिल्लाको शैक्षिक लैङ्गिक अनुपात ० : ७२ रहेको देखिन्छ । डोटी जिल्लामा पुरुष साक्षरता प्रतिशत ७५.६५ र महिला साक्षरता प्रतिशत ४५.६६ रहेको देखिन्छ (स्रोत शैक्षिक भ्रमक २०७०, जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटी) ।

वर्तमान डोटी जिल्लामा हिमाल नपरे पनि ११,००० फुटसम्म अग्लाअग्ला पहाडहरू रहेका छन्, साथै गहकिला उपत्यकाहरू पनि यस जिल्लाभित्र रहेका छन् । अग्ला पहाडदेखि लिएर नदीले बनाएका जोरायल, दिपायल, गडसेरा, तलकोट, तिल्लाती, बानेडुग्रीसेन, तलार जस्ता फराकिला बेंसीहरूले डोटी जिल्लाको भौगोलिक सुन्दरतालाई झल्काउनुका साथै वायुगत जानकारी समेत दिएका छन् । पहाडी भूभाग भएकाले डोटी जिल्लामा साधारणतया मनसुनी हावापानी पाइन्छ । दक्षिण-पश्चिम मनसुनी हावाले यहाँ पानी पार्दछ । यस जिल्लाको बनावट विभिन्न उचाईका डाँडापाखा र बेंसीबाट भएकोले यहाँका विभिन्न भेकमा तापक्रम र वर्षामा भिन्नता पाइन्छ । हिउँदमा अग्ला-अग्ला पहाडलाई हिउँले छोप्छ भने गर्मी याममा दिपायल, बानेडुग्रीसेन, तलकोट जस्ता बेंसीहरूमा निकै गर्मी हुन्छ । यहाँ सामान्यतया हिमाली भागमा अतिशीतोष्ण, लेकाली तथा पहाडी भागमा शीतोष्ण, र बेंसी भागमा उष्ण गरी तीन किसिमको हावापानी पाइन्छ (चालिसे, २०६४ : २) ।

डोटी जिल्लामा खास गरेर वाहुन, क्षेत्री, ठकुरी र दलितहरूको प्राधान्य रहेको छ । विविध क्षेत्रहरूबाट व्यापारिक प्रयोजनका लागि भित्रिएका जनजातिहरूको बसोवास पनि

डोटी जिल्लाका केही भूभागहरूमा पाइन्छन् । डोटी जिल्लामा वाहुनहरूलाई उपाध्याय र जैसी गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको छ । वाहुन वर्गमा जोशी, पाण्डेय, भट्ट, रोस्यारा, पाठक, पन्त, पनेरु, अवस्थी, उपाध्याय, ओझा, शर्मा, दाहाल, भण्डारी, रौतेडा, आदि थरहरूपर्दछन् भने क्षेत्री थरहरूमा मल्ल, बम, चन्द, बलायर, देउवा, रावत, अधिकारी, विष्ट, कार्की, जोरा, महारा,बाग, ढाँट, भण्डारी, साउँद,खड्का, रोकाया, बोहरा, भाट, खत्री, धामी, खडायत,पुजारा, पछ्यारा, ऐर,कुँवर, बोगटी आदि पर्दछन् । दलित वर्गमा दमाई, कामी, वि.क., सिलाल, तिखातरी, नेपाली, नागरी, साउके, रैकाल, रसायली, ढोली, टमटा, लुहार, ओड, चुनारा,भूल, सुनार, ताम्राकार, हुड्के, बादी, कोली आदि थरका जातिहरूयस क्षेत्रमा बसोवास गर्दछन् भने जनजातिहरूमा सिलगढीमा नेवार वस्ती र खानीडाँडा, बुडर आदि ठाउँहरूमा थकाली, मगर, गुरुङ आदि मङ्गोलियन जातिहरू होटेल तथा अन्य व्यवसाय सञ्चालन गरी बसेका देखिन्छन् (चालिसे, २०६४ : २४-२५) ।

साँस्कृतिक इतिहासमा आफ्नै सभ्यता, रीतिरिवाज, भेषभूषा अनि भाषामा आस्था र विश्वास राख्ने डोटेली बासीहरूले आजसम्म पनि आ-आफ्नै कूलायन, जातजाति र परम्परा अनुसार सुहाउँदो तरिकाले काम गर्न छाडेका छैनन् । यस जिल्लाको भेषभूषाको हकमा बाहिरी प्रभाव देखा परे पनि लोग्ने मानिसहरू प्राय कुर्ता, सुरुवाल, कोट,टोपी, भोटो, कछाड आदि र स्वास्नी मानिसहरूघाग्रो, मजेत्रो, पटुका, गावन, चोलोका साथैनयाँ चलेको चलन अनुसार सामान्यतया पेटिकोट, ब्लाउज, सारी, धोती, कुर्ता, सुरुवाल पनि लगाउँछन् । यहाँका महिलाहरूले नाकमा फुली र मुन्त्री, कानमा मुन्द्रा, बाली, ढुङ्ग्री, लहरबाली,घाँटीमा तिलहरी, चाफ्की, नौगेडी, चाँदीको चौबन्दी माला, जालेपोते, हातमा बाला, खुट्टामा कल्ली गहनाको रूपमा लगाउने गर्दछन् ।

डोटी जिल्लाका बासिन्दाहरू मूलत आर्य जातिहरू छन् । यिनीहरूको जीवनशैली तथा खानपिन पनि सामान्य नै देखिन्छ । यस भेगका मानिसहरूबिहान खानामा भात, तिहुन, तरकारी तथा साग खान्छन् भने राती रोटी, साग, तरकारी खान्छन् । साँभ बिहानको खानामा गोरस डोटेली समुदायको अनिवार्य परिकार हो । खाजामा यहाँका व्यक्तिहरू गेडागुडी, सख्खर, चिउरा खाने गर्दछन् । इष्टमित्र, पाहुना आउँदा तथा चाडपर्वमा सेल, पुरी, मासको पुरी, मस्यौरा, खीर, भुक्के रोटी आदि यस क्षेत्रमा पकाइने मुख्य स्वादिष्ट परिकारहरू हुन् ।

डोटी जिल्लाका अधिकांश अशिक्षित, बेरोजगार, विपन्न पुरुष जातिहरू हातमुखको जोहो गर्न छिमेकी राष्ट्र भारतको दिल्ली, ब्याङ्लोर, पञ्जाब, देहरादून, मद्रास, मुम्बई, गुजरात, राजस्थान, केरला, लगायतका विविध ठाउँहरूमा जाने गर्दछन् ।

डोटेरी बासीहरूको मूल पेशा खेतीपाती हो । यहाँ मुख्य कृषिबाली अन्तर्गत धान, मकै, गहुँ, कोदो, कागुन, बेथे, आलु आदि पर्दछन् भने भटमास, मास, गहत, गडमास, मुसुरो, केराउ, गुराउँस आदि नगदे बालीका रूपमा लगाइन्छन् । गाई, बाख्रा, भैंसी र गोरु मध्ये केही घरपालुवा जनावर डोटीका प्रत्येक घरमा पालिएका देखिन्छन् ।

यस जिल्लाका ठूला व्यापारिक केन्द्रहरू सिलगढी, दिपायल, पिपल्ला, राजपुर हुन् भने साना बजारहरूमा गोपघाट, साजघाट, बुडर, विपिनगर, वायल, लुवाखडी, कालागाड, मौवा, स्याउले आदि क्षेत्रहरू रहेका छन् ।

यहाँका अधिकांश बासिन्दाहरू हिन्दुधर्म मान्दछन् र साँस्कृतिक परम्परा पनि त्यसै अनुसार नै छन् । यहाँ मनाइने धार्मिक चाडपर्वहरूमा विशेष गरी गौरा, बिसु सङ्क्रान्ति, श्रावण सङ्क्रान्ति (ओल्के), रक्षा बन्धन, कुशेऔँशी, दशैं, दिपावली, पुस पन्ध्र, होली हुन् ।

यस जिल्लामा रहेका मठमन्दिर तथा धार्मिक स्थलहरूमा प्रमुख शैलेश्वरी मन्दिर र केदारेश्वर मन्दिर हुन् भने अन्य लाटाकाफली मन्दिर, भागेश्वरी मन्दिर, दुधेश्वर महादेव, अस्दवाला गुफा, पशुपति भैरव, गोलेदेउला मन्दिर, नमादेउ मन्दिर, मष्टेश्वर मन्दिर आदि मुख्य मठ-मन्दिर हुन् ।

यहाँ प्रकृतिमोहक क्षेत्रहरूमा खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज र महाभारत पर्वतमाला रहेका छन् । प्रशस्त नदीनालाहरू रहेको डोटी जिल्लामा सेतीजस्तो ठूलो नदीका साथै साइलीगाड, फूलौटीगाड, गोल्मागाड, गोल्थागाड, कमला नदी, कालुङ्गो जस्ता ठूला खोलाहरू छन् । माचेलीका छडा, जोरपानी भरना, सेटीगाँको भरना, मेलछडाको भरना यस जिल्लामा पाइने सुन्दर भरनाहरू हुन् ।

यस जिल्लाको धरातलीय स्वरूपलाई हेर्दा पूर्व पश्चिम फैलिएर रहेका दुईवटा प्रमुख पर्वत शृङ्खलामध्ये दक्षिण चुरेपर्वत र मध्यभागमा महाभारत पर्वत रहेका छन् । यो जिल्ला प्रकृतिक सम्पदाले सम्पन्न छ । यस जिल्लामा कोणधारी जङ्गल रहेको छ भने अग्ला लेकतिर बाँभ्र, सल्ला, धूपी, गुराँस, उत्तिस, काफल, ओखर, फलाँट, हरो, बरो आदि

बोटविरुवा रहेको मिश्रित जङ्गल रहेको छ । साथै यस जिल्लाको मध्यपहाडी भागमा सल्ला, साल, कटुस, अमला, दाडिम, चिउरी, जामुन लगायत अरू बिरुवाहरू पाइन्छन् । अन्य वनसम्पदा अन्तर्गत निगालाबाँस, मह, चिउरी जडीबुटीमा गुर्जो, भित्ती फूल, सिलाजीत, दालचिनी आदि पाइन्छन् । घरेलु उपयोगका लागि दाउरा, घाँसपात, काठपात ल्याइन्छ भने बेचबिखनका लागि चिउरीको घ्यू, मह, विविध किसिमका औषधी बनाएर बेच्ने गर्दछन् । निगाले बाँसबाट डोको, सुप्पो, नाडलो, मान्द्रो, डालो आदि लागायतका घरेलु प्रयोगका लागि आवश्यक सामग्रीहरू निर्माण गरिन्छन् ।

जनावरहरूको हकमा यस जिल्लामा बाघ, चितुवा, घोरल, कस्तुरी, जरायो, थार बाँदर, लङ्गुर आदि जङ्गलमा पाइन्छन् भने गाई, भैंसी, गोरु, बाख्रा मुख्यतया घरपालुवा जनावर हुन् । यस जिल्लाको हावापानी र भूबनोट अनुसार च्याखुरा, तित्ता, कालिज, ढुकुर, कोइली, भगेरा, भ्याकुर, काग, गिद्ध, मैना आदि प्रजातिका पंक्षीहरू पाइन्छन् ।

२.३ निष्कर्ष

डोटी पहाडी जिल्ला हो । देवीदेवताको वासस्थान रहेको मानिने डोटी जिल्लाको नामाकरण पनि देवताकै प्रसङ्गबाट राखिएको छ । भौगोलिक विकटता र आर्थिक न्यूनता रहेको डोटी जिल्ला हावापानीको हिसाबमा विविधतामय छ भने प्राकृतिक सम्पदाले धनी छ । हिन्दु धर्मालम्बीहरूको बाहुल्यता रहेको डोटी जिल्लामा बाहुन, क्षेत्री र दलित बस्तीको प्रधान्यता देखिन्छ । धार्मिक आस्था, विश्वास र मौलिकताले जेलिएको डोटेली समाजमा सामान्य किसिमको जनजीवन देखिन्छ । कृषि, पशुपालन, नोकरी र वैदेशिक रोजगार डोटेली समाजमा पाइने मुख्य पेशा हुन् भने डोटेली बासिहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक आस्था, विश्वास, लवाइखवाई, मूल्यमान्यता आदि मौलिक र रहर लागदो छ । मिश्रित वनजङ्गल पाइने डोटीमा जङ्गल र हावापानी अनुरूपकै जङ्गली जनावर, वनस्पति र जडिबुटी पाइन्छन् । साना ठूला व्यापारिक केन्द्र रहेको डोटी जिल्ला विकासका मार्गहरूसँग जोडिने क्रममा देखिन्छ । तसर्थ आफ्नै भाषा, सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, प्राकृतिक, जातीय, पहिचान र मौलिकपन डोटी जिल्लाको चिनारी हो ।

तेस्रो परिच्छेद

डोटेली भाषिका र क्रियापदको परिचय

३.१ भाषा

संस्कृतमा बोल्नु अर्थमा प्रयुक्त भाष् धातुमा कृत प्रत्यय 'अ' (अप) तथा स्त्री प्रत्यय आ (आप) को संयोजन भइ भाषा शब्द बनेको छ । यसको अर्थ बोल्नु भन्ने हुन्छ । भाषालाई बुझाउने अंग्रेजी 'ल्याङ्ग्वेज' शब्द फ्रेन्च 'ल्याङ्' बाट बनेको हो । ल्याङ्को अर्थ पनि बोली नै हुन्छ । कोशकार अमर सिंहले पनि भाषाका पर्यायवाची शब्दका रूपमा वाक्, वाणी, वचन, भाषित शब्दलाई लिएका छन् । यी सबै शब्दले बोलीलाई नै बुझाउँछ । यसर्थ भाषा भनेको बोली वा वाणी हो (गौतम र चौलागाई, २०७० :७) ।

मानवीय जीवनमा दैनिक व्यवहार सञ्चालन गर्न मानवद्वारा दैनिक रूपमा प्रयोग गरिने वस्तुलाई भाषा भनिन्छ । यो मानवीय व्यवहारमा प्रयोग गरिन्छ । समाजमा बस्ने मानिसले विभिन्न प्रकारका व्यवहार गर्दा भाषाकै प्रयोग गर्दछन् । मानिस सामाजिक प्राणी भएकोले आफ्ना विचार अरू समक्ष प्रकट गर्ने र अरूका विचार आफूले ग्रहण गर्न भाषाको आवश्यकता पर्दछ । मानव जीवनमा सम्पूर्ण सामाजिक व्यवहारहरू भाषाकै माध्यमबाट परिचालित हुने गर्दछन् । भाषाको अभावमा मानिस एक्लो हुन्छ, र कुनै पनि प्रकारका सामाजिक क्रियाकलापहरू गर्न सक्दैनन् । भाषाले नै मानिसलाई सामाजिक प्राणीका रूपमा स्थापित गरेको हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । मानिसका विचार, अनुभूति वा भावनालाई एक आपसमा आदानप्रदान गर्न प्रयोग गरिने भाषा मानवीय सम्पत्ति हो । यसैका माध्यमबाट मानिसका अनुभव र अनुभूतिहरू सशक्त रूपमा सम्प्रेषण गरिन्छन् । समाजमा बस्ने मानिसहरूले एकआपसमा विभिन्न व्यवहार गर्दा भाषाको प्रयोग गर्दछन् । भाषा नभए सामाजिक व्यवहार चल्न सक्दैन । त्यसैले भाषाबिना मानव समाजको कल्पना गर्न पनि सकिन्न । वास्तवमा भाषा विचार विनिमयका निम्ति जीवन्त र प्रभावकारी एवम् प्रतीकात्मक सङ्केत भएकोले मानव जीवनमा यसको विशिष्ट भूमिका रहेको हुन्छ ।

भाषाको इतिहास मानव इतिहास जतिकै पुरानो छ । भाषाको इतिहासलाई कोट्याउँदै जाँदा होमो भन्ने आदिमानवले मानवीय भाषाको प्रयोग गरेको पाइएको छ । मानवलाई जीवित रहनका लागि भाषाको त्यति नै आवश्यकता पर्दछ, जति भोजन, वायु र

जलको आवश्यकता पर्छ । त्यसैले भाषा मानवीय व्यवहारको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिन्छ । मानिसलाई भावानुभूतिको अभिव्यक्तिका लागि भाषाको आवश्यकता पर्दछ (पौडेल २०५८ : ३) । बोलनको लागि वक्ता र श्रोताको उपस्थितिमा वक्ताले सन्देश प्रेषण गर्दछ भने श्रोताले ग्रहण गर्दछ । त्यसपछि मात्र भाषिक सञ्चार पूरा भएको मानिन्छ । सङ्केतन, अन्तरण र विसङ्केतन प्रक्रियाबाट मात्र मानवले विचार विनिमय गर्दछ (बन्धु, २०५३ : २) ।

मानव सभ्यता मूल रूपमा अनुभूतिमा आधारित छ । यस्तो विनिमय दुई प्रकारबाट सम्भव देखिन्छ । एउटा अनुकरण हो भने अर्को भाषाको माध्यम हो । अनुकरण केवल स्थूल हुन्छ । मानवीय इच्छा, विचार, विश्वास आदि सूक्ष्म कुरा अनुकरणबाट सम्भव देखिँदैन । विचार विनिमय गर्नको लागि शब्द, शब्दावली, वाक्यांश तथा वाक्य आदि सङ्केतनको प्रयोग गरिन्छ (पौडेल, २०५८ : ३) ।

भाषा वाक् प्रतीकहरूको व्यवस्था हो । हामी मुखद्वारा उच्चारित ध्वनिलाई मात्र भाषा भन्छौं तर दृश्य तथा शब्द सङ्केतलाई भन्दैनौं (बन्धु, २०५३ : २) । मुखले उच्चारण गरेको सबै ध्वनि भाषाको रूपमा मानिँदैन । भाषा बन्नको लागि त वाक् प्रतीक हुनु आवश्यक हुन्छ । जस्तै रुख भन्ने बितिकै रुखको विम्ब हाम्रो मष्तिष्कमा बन्छ र हामी बुझ्छौं । शब्द र अर्थमा सामञ्जस्यता आउन सकेन भने त्यो भाषा बुझिँदैन ।

भाषाबाट निश्चित कार्य सम्पन्न हुन्छ । भाषाको मुख्य कार्य विचार वा अनुभूतिको सम्प्रेषण हो । व्यवस्थित रूपमा प्रयुक्त ध्वनि समूह छ तर त्यसले कुनै पनि विचार वा अर्थको सम्प्रेषण गर्दैन भने त्यो भाषा भनिँदैन । जबसम्म विचार वा भावनाको सम्प्रेषण हुन सक्दैन तबसम्म त्यसलाई भाषा भन्न सक्ने स्थिति रहन सक्दैन । भाषिक एकाइको अर्थबोध सन्दर्भ वा प्रसङ्गका आधारमा हुन्छ । यसर्थ विचार शब्दले भाषाको सन्दर्भ पक्षको सङ्केत गरेको छ (गौतम र चौलागाई २०७० : ११) ।

३.२ नेपाली भाषाको परिचय

नेपाल बहुभाषिक राष्ट्र हो । नेपालको भौगोलिक बनावट हिमाल , पहाड र तराईमा छरिएर रहेका मानिसहरू र तिनले प्रयोग गर्ने भाषाले नेपालीको पहिचान चिनाएको देखिन्छ । पूर्व मेची देखि पश्चिम महाकालीसम्म र नेपाल बाहिरका विविध भूभागमा नेपाली

भाषा बोलिन्छ । २०६८ सालको भाषिक तथ्याङ्कअनुसार नेपाल अधिराज्यमा १२३ प्रकारका भाषाहरू बोलिन्छन् । नेपालमा बोलिने विविध भाषाहरूमध्ये नेपाली भाषा सर्वाधिक लोकप्रिय भाषा हो ।

नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्र भाषा हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले देवनागरी लिपिमा लेखिएको नेपाली भाषालाई राष्ट्र भाषाको मान्यता दिएको छ । यो भारोपेली भाषा परिवारको एउटा भेद शतम् वर्ग अन्तर्गत खस अपभ्रंशबाट विकसित भएको भाषा हो (बन्धु २०५३ : १६१) । सरकारी कामकाजको रूपमा स्थापित नेपाली भाषा सञ्चार सम्पर्क र साक्षा माध्यम भाषाका रूपमा रहेको छ । नेपालको राष्ट्र भाषाको उपाधी पाउन सफल नेपाली भाषा छैटौँ शताब्दीबाट विकसित भएको अनुमान गरिए पनि एघारौँ शताब्दी देखि यस भाषाका लिखित सामग्रीहरू प्राप्त भएका देखिन्छन् ।

नेपाली भाषाको इतिहास अध्ययन र अनुसन्धानको क्रममा १२औँ शताब्दीमा कर्णाली प्रदेशमा नागराजको पालामा खस अधिराज्यको जग बसाले पछि खस जातिले बोल्ने खस भाषाबाट नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको पाइन्छ । इतिहासमा दामुपालको अभिलेख शाके ९०३ तदानुसार विक्रमसम्बत १०३८ अर्थात इस्वी सन् ९८१ को शिलालेखमा नेपाली भाषाको लेख्य रूप प्राप्त छ (यात्री पूर्णप्रकाश नेपाल २०५३ : ५८) ।

नेपाली भाषाको उद्भव भारोपेली खलकको शतम् शाखाको संस्कृतबाट प्राकृत अपभ्रंश हुँदै खस अपभ्रंशबाट विकसित एक आर्य भाषा हो भन्ने सिद्धान्त ठहर गरी अपभ्रंशबाट आधुनिक आर्य भाषाहरूको जन्मकाल १००० इश्वीलाई नेपाली भाषाको उद्गम काल मानिएको हो (शर्मा र लुईटेल २०६४ : २३०) ।

३.३ भाषिकाको परिचय

नेपाली भाषा पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मको नेपालका सबै भूभागका साथै सिक्किम आसाम आदि भारत र बर्माका विभिन्न भूभागसम्म फैलिएको छ । विस्तृत भौगोलिक क्षेत्र ओगटेकोले यसका विभिन्न भेद वा भाषिका रहेका छन् (गौतम र चौलागाई, २०७० : ४४३) ।

भाषा गतिशील तथा परिवर्तनशील हुन्छ । कुनै व्यक्ति, वस्तु, जनावर आदिलाई बुझाउँन मानिसले प्रयोग गर्ने यादृच्छिक वाक् प्रतीकको व्यवस्था नै भाषा हो । जब भाषाले

आफ्नो क्षेत्र विस्तार गर्दै जान्छ, तब त्यसका विभिन्न भेदहरू देखिदै जान्छन् । एक क्षेत्रमा बोलिने त्यही भाषाले अर्को क्षेत्रमा बोलिने उच्चारण प्रक्रिया, उच्चारण ध्वनिमा प्रयुक्त शब्द र त्यसको अर्थमा तथा वातावरणका विभिन्न तहमा बेग्लै पहिचान लिएको हुन्छ । कुनै भाषा भिन्न-भिन्न स्थानमा भिन्न-भिन्न किसिमले बोलिन्छ । कुनै पनि भाषाका त्यस्ता बेग्लै भएका क्षेत्रीय रूपलाई त्यस भाषाका भाषिका भनिन्छ (रेग्मी, २०५८ : २०) ।

भौगोलिक दूरी, यातायातको कठिनाई, समयको अन्तराल, सामाजिक तथा साँस्कृतिक परिवेश आदि विविध कारणले गर्दा एउटै भाषामा देखिने अनेकौँ सामाजिक तथा क्षेत्रीय भेदहरूलाई भाषिका भनिन्छ । भाषाका क्षेत्रीय भेदको अध्ययन भाषिका विज्ञानको भाषिकाभूगोल भन्ने शाखाले गर्दछ (गौतम र चौलागाई, २०७० : १६) । भाषिकाले व्यक्ति बोलीहरूलाई समेटेको हुन्छ । सामाजिक प्रकार्यमा भाषिका भाषाको अधीनमा रहने गर्छ । भाषाको तुलनामा भाषिकाको क्षेत्र सीमित वा सङ्कुचित हुन्छ । भाषिका मौलिकता तथा आत्मीयताको द्योतक पनि हो । भाषिका मातृभाषा वा पहिलो बोलीका रूपमा सिकिन्छ । अमानक, विकल्पयुक्त र भाषिकाको प्रयोग अनौपचारिक तथा दैनिक व्यवहारको सन्दर्भमा गरिन्छ ।

नेपाली भाषाका के कति क्षेत्रीय भेद छन् भन्ने विषयमा भाषाविद्हरूबीच ऐकमत्य रहेको देखिदैन । नेपालीका क्षेत्रीय भेदको निर्धारणका मुख्य मतहरू निम्नानुसार छन् :

गियर्सन : पाल्पा र दरै

राहुल सास्कृत्यान : पूर्वी, केन्द्रीय, पश्चिम

बलकृष्ण पोखरेल : पुर्वेली, माझाली, ओरपश्चिमा, मझपश्चिमा र परपश्चिमा

टी डब्लु क्लार्क : पूर्वी, केन्द्रीय र पश्चिमी

चुडामणि बन्धु : पूर्वी, केन्द्रीय र पश्चिमी (गौतम र चौलागाई, २०७० : ४३३) ।

विदेशी विद्वानहरूद्वारा सुरु गरिएको नेपाली भाषिकाको अध्ययन परम्परामा नेपाली विद्वान सूर्यविक्रम ज्ञवाली पहिला रहेका छन् । नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदहरूको अध्ययन वर्गीकरण गर्ने विभिन्न विद्वानहरूमा बालकृष्ण पोखरेलको वर्गीकरण भाषिका विज्ञानका सैद्धान्तिक आधारले निर्देश गरे अनुरूप अहिले सम्मको बढी वस्तुगत र विश्वसनीय

देखिन्छ । यसै विभाजनलाई नै कतिपय अध्ययनमा पुर्वेली, केन्द्रीय, पश्चिमेली, मध्य पश्चिमेली र सुदूर पश्चिमेलीमा वर्गीकृत गरिएको पाइन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७० : १६) ।

३.४ डोटेली भाषिका

नेपाल बहुभाषिक मूलुक हो । भौगोलिक कारण, यातायातको कठिनाई, समयको अन्तराल, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा राजनैतिक कारण, भाषिक वक्तासँगै विभिन्न परिवेश र अन्य विविध कारणले गर्दा भाषिका जन्मिन्छन् । नेपाली भाषाका भाषिकाको अध्ययन विदेशी विद्वान जोन विम्सबाट भएको हो । जोन विम्सबाट सुरु भएको भाषिक अध्ययन स्वदेशी विद्वान् सूर्यविक्रम ज्ञवाली र बालकृष्ण पोखरेल हुँदै अगाडि बढेको देखिन्छ । बालकृष्ण पोखरेलले वि.सं. २०२२ सालमा पुर्वेली, माभाली, ओरपश्चिमा, मभ्रपश्चिमा र परपश्चिमा भाषिक समूह गरी भाषिकालाई पाँच भाषिक वर्गमा विभाजन गरेका छन् । यो भाषिक वर्गीकरण अहिले सम्मकै विश्वसनीय र आधिकारिक पनि मानिन्छ । डोटेली भाषिका पोखरेलको भाषिक वर्गीकरणको मभ्रपश्चिमा वर्गमा पर्दछ ।

विशेष गरी डोटी र डडेल्धुराका साथै तिनका छेउछाउका क्षेत्रमा समेत बोलिने भाषिका मभ्रपश्चिमा भाषिका हो (गौतम र चौलागाई, २०७० : ४४०) । यसका डोटेली, डडेल्धुरेली, डुम्राकोटी र निरौली गरी चार उपभाषिका रहेका छन् (थापा र पौडेल, २०६६ : २) । डोटेली भाषिका साविक सुदूरपश्चिमाञ्चलको सेती अञ्चलभित्र पर्ने पहाडी भेगको डोटी जिल्लामा बोलिने गर्दछ । यस भाषिकाका वक्ता डोटी जिल्लाको आसपासका साथै त्यसका साँध सिमानासम्म पाइन्छन् । यो भाषिका ओरपश्चिमा र परपश्चिको बीचमा अवस्थित छ । तसर्थ मभ्रपश्चिमा भाषिका ओरपश्चिमा र परपश्चिका कतिपय विशेषतासँग मिल्दो जुल्दो समेत देखिन्छ । आफ्नै मौलिक विशेषता बोकेको डोटेली भाषिकाले इतिहास, संस्कृति, साहित्य र राजनीतिक रूपमा आफ्नो परिचय र अस्तित्व कायम गरिसकेको छ । राष्ट्रको प्रमुख प्रसारण संस्था रेडियो नेपालबाट डोटेली भाषिकामा समाचार तथा कार्यक्रम प्रसारण हुनु, डोटेली लोकसाहित्यको अन्वेषणमा तिब्रता आउनु, यस भाषिकामा पत्रपत्रिका प्रकाशन गरिनु, राष्ट्रिय भाषा कार्यदलले २०६८ सालमा भाषाको मान्यता दिनु, भाषिक वक्ता अत्याधिक हुनु आदिले समेत डोटेली भाषिका उच्च रहेको स्पष्ट हुन्छ । आफ्नो छुट्टै पहिचान बोकेको र अनेक भेद उपभेद भएको डोटेली भाषिकाले भौगोलिक विकटता, शिक्षा, सञ्चार, यातायात, साँस्कृतिक पछ्यौटेपन, जनचेतनाको कमी, जनचासोको कमी जस्ता

विविध कारणले गर्दा आजसम्म भाषिकामा चित्त बुझाउनु परेको छ । यस भाषिकाका आफ्नै प्रकारका शब्द, शब्द व्यवस्था, उच्चारण, शब्दभण्डार, रूपायन, कारक तथा विभक्ति चिन्हहरू रहेका छन् । आफ्नै प्रकारका मौलिक शब्दहरू र विविध विशेषता भएको डोटेली भाषिकाको क्षेत्रगत आयाम विस्तृत र वक्ताहरू प्रशस्त देखिन्छन् । डोटेली भाषिकाको नमूनाका रूपमा केही वाक्यहरू निम्नानुसार छन् :-

१. तमरी मौ निगाइ छउ ?
तपाईंको परिवारमा सबै जना सन्चै हुनुहुन्छ ?
२. मेरा चेला ब्वारी राम हेद्द गया छन् ।
मेरो छोरो र ब्वहारी मेला हेर्न गएका छन् ।
३. मेरा घरा हुन्या भोल दोफरतग देश जान्य हुन् ।
मेरो श्रीमान भोली दिउंसो विदेश जानु हुनेछ ।
४. मेरा बल्ल गलल्या छन् ।
मेरा गोरु थाकेका छन् ।
५. तमरा सौरा गाणहई फर्गया आथिन ब ?
तपाईंको ससुरा नदीदेखि फर्किनु भएको छैन र ?
६. तेरी भुटीकुटी होइजाऊ ।
तेरो सत्यानाश होस् ।

३.५ क्रियाको परिचय

कुनै काम हुनु वा गर्नु भन्ने भाव बुझाउने शब्दलाई क्रिया भनिन्छ । वाक्यमा रहेर कसैको बारेमा विधान गर्ने भएकोले क्रियाको अर्को नाम विधेय पनि हो । यसको शाब्दिक अर्थ कर्ताले गरेको कार्य व्यापार भन्ने हुन्छ (लुईटेल, २०६३ : ६९) । क्रियापद विधेय स्थानमा रही वाक्यलाई पूर्णता दिने पद हो (आचार्य, २०५८ : ४९) । क्रिया कामको सङ्केत गर्ने वा व्यापार बुझाउने पद हो । क्रियाले कसैबाट केही काम हुनु वा गर्नुलाई बुझाउँछ । वाक्यमा प्रयोग भएपछि क्रिया विधेय बन्दछ । यसको रूपायन लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल,

भाव, पक्ष, करण, वाच्य आदिका आधारमा हुन्छ । सबैभन्दा बढी व्याकरणिक कोटिको अभिव्यक्ति क्रियामै हुन्छ । यसको मूल आधार धातु हो । धातुमा रूपायन प्रत्यय लागेपछि क्रियापदको निर्माण हुन्छ (पौडेल, २०५८ : ४४) ।

शब्दवर्गका दृष्टिले क्रियापद कोशीय वर्ग भित्र पर्दछ । क्रियापदलाई वाक्यमा वाक्य समापकका रूपमा लिइन्छ । धातुमा 'तिड' प्रत्ययहरू लागेर क्रियापदहरू बनेका हुन्छन् । वाक्यको व्यवस्थामा क्रियापदको केन्द्रीय महत्त्व रहन्छ । यो वाक्यमा विधेयपद/पदावलीको शीर्ष भएर आउँछ । सामान्यतः क्रियापदबिना वाक्य अपूर्ण मानिन्छ । वाक्यमा आउने अन्य शब्दहरूलाई संगठित गर्नमा क्रियापदको जिम्मेवारी सबभन्दा बढी हुन्छ । क्रियापदले कर्ता, कर्म पूरक आदि स्थितिमा वाक्यमा आएका शब्दहरूलाई अधीनस्थ बनाउन सक्छ (अधिकारी, २०५८: १००) ।

क्रियापद शब्दवर्ग भित्रको एउटा महत्त्वपूर्ण पद हो । क्रियापद बिना वाक्य वा कर्ताको कार्यव्यापार अस्पष्ट हुन्छ । व्याकरणिक पदक्रम अनुसार क्रियापद वाक्यको अन्तिममा आउने भएकोले यसलाई विधेय पनि भनिन्छ । क्रियापदले वाक्यलाई टुङ्ग्याउने काम गर्दछ । क्रियाले कालबोधक तथा भावबोधक अर्थ सङ्केतन गर्दछ । नेपाली भाषामा समापक, असमापक, सकर्मक, अकर्मक, सरल, संयुक्त, मुख्य, सहायक, करण, अकरण गरी विभिन्न आधारमा क्रियापदलाई विभाजन गरिन्छन् । खाए, खान्छु, खानेछु, खा, जा गर्नुहुन्छ, गर्दैछे, गर्दैहुनेछ, बसोस् गरुन, गरिन्छ, निदाइयो, गर्दथ्यो, गएछ, नजाऊ, नखाऊ, हुँदैन आदि शब्दहरू नै क्रियापदका केही उदाहरण हुन् । उपरोक्त क्रियापदहरूले काल, पक्ष वा व्याकरणिक कोटिको सङ्केतन गरेको देखिन्छ ।

३.६ डोटेली क्रियापद

कर्ताले गरेको कार्य व्यापार बुझाउने शब्दवर्ग भित्र पर्ने भाषिक शब्दलाई क्रियापद भनिन्छ । डोटेली भाषिकामा प्रयोग गरिने क्रियापदलाई डोटेली क्रियापद भनिन्छ । स्तरीय नेपाली भाषामा जस्तै डोटेली भाषिकामा पनि कामको सङ्केत गर्न वा कार्यव्यापार बुझाउन मौलिक डोटेली क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । डोटेली क्रियाको भाषिक अभिव्यक्तिर सम्प्रेषणमा केन्द्रीय महत्त्व रहन्छ । अनौपचारिक तथा घर व्यवहारमा बोलिने डोटेली भाषिकामा व्याकरणिक वाक्य प्राय कम प्रयोग गरिन्छन् । बोल्ने क्रममा क्रियापदको क्रम वाक्यको अगाडि, बिचमा र पछाडि आउँछ ।

जस्तै :

१. खायाहउ बउजु खानु ? खानुभयो भाउजु खाना ?
२. खानु खायाहउ बउजु ? खाना खानुभयो भाउजु ?
३. बउजु खानु खायाहउ ? भाउजु खाना खानुभयो ?

डोटेली क्रियापद नेपाली क्रियापद जस्तै एकाक्षरी र अनेकाथरी हुन्छन् ।

जस्तै:

एकाक्षरी : खा, जा, आ, दे, रो, गा, से, धो, ल (लेउ) आदि ।

अनेकाक्षरी :	डोटेली	नेपाली
	खाय	खाऊ/खानुहोस्
	लैजाय	लैजाऊ/लैजानुहोस्
	आयई	आएस्
	खाइहल्या	खाइहाल्लु होला
	जानलागेइछु	जाँदैछु
	पड्डु पड्डेहो	पढ्नु पर्नेछ आदि ।

स्तरीय नेपाली भाषामा जस्तै डोटेली भाषिकामा भएका क्रियापद पनि स्वरान्त र व्यञ्जनान्त रहेका छन् ।

जस्तै :

स्वरान्त : आ, खा, जा, से, रो, आयइ, खायइ, जायइ, खाइ आदि ।

व्यञ्जनान्त : सुन्, भुन्, आथिन (छैन्), दिनैन् (दिन्न्), हिट (हिड्)आदि ।

मौलिक पहिचान र विशेषता भएको डोटेली भाषिकामा आफ्नै मौलिक शब्दहरूद्वारा निर्मित क्रियापदहरू प्रचलित छन् । डोटेली लोकसाहित्यको बारेमा व्यापक अध्ययन अनुसन्धान भएको डोटेली समाजमा भाषिक अध्ययनमा न्यूनता देखिन्छ । डोटेली लोककथा, लोकगीत, संस्कार गीत, लोक देउडा आदि डोटेली साहित्यमा डोटेली क्रियापदको उचित

प्रयोग गरिएको देखिन्छ । जसले साहित्यलाई सार्थक समेत तुल्याएको पाइन्छ । केही डोटेली शब्दहरू सङ्कलित शब्दकोश तयार गरी प्रयुक्त डोटेली क्रियापदको नेपाली अर्थ समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ । तर डोटेली क्रियापदमा केन्द्रित भएर त्यसको सूक्ष्म, संरचनागत, अर्थगत, कोटिपरक, कार्यपरक अध्ययन भने भएको देखिँदैन । तुलनात्मक रूपमा अशिक्षित र सामान्य, ग्रामिण जीवनयापन व्यतित गर्ने डोटेली बासिहरू क्रियापदको प्रयोग गर्दा लक्को (भाष्) लाएर उच्चारण गर्दछन् । ह्रस्व, दीर्घको ज्ञान तिनीहरूमा कम देखिन्छ ।

डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदले पनि स्तरीय नेपाली क्रियापद जस्तै काल, भाव, पक्ष, लिङ्ग, वचन, पुरुष, करण/अकरण आदिलाई सङ्केत गर्दछ । डोटेली भाषिकामा समापक, असमापक, सकर्मक, अकर्मक, सरल, संयुक्त, मुख्य, सहायक, पूरकापेक्षी, सामान्यार्थ, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, सम्भावनार्थ, संङ्कर्तार्थ, प्रश्नार्थ, करण, अकरण गरी विभिन्न आधारमा क्रियापदलाई विभाजन गरिन्छन् र यी क्रियापद केही नेपाली क्रिया संरचनासंग मेल खान्छन् भने धेरै मौलिक शब्द, नियम र संरचनासंग सम्बन्धित छन् । खायाँ, हिट्याँ, खान्नाछु (खाँदैछु), खानेहुँ (खानेछु), खाउँली, काटन्ना (काट्लान), अर (गर), अरून (गरून), जनजा (नजाउ), आथिन (छैन) आदि डोटेली क्रियापदका केही नमूना हुन ।

चौथो परिच्छेद

डोटेली क्रियापदको वर्गीकरण र विश्लेषण

४.१ विषय परिचय

समान प्रकृति, बनोट र उद्देश्य भएका डोटेली क्रियापदलाई अलग-अलग रूपमा छुट्याउनु भनेको वर्गीकरण गर्नु हो । डोटेली भाषिकामा अवस्था र आवश्यकता अनुरूप विविध किसिमका कार्यव्यपारको सङ्केत गर्ने क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । काल, भाव, पक्ष, बनोट, अर्थ, कर्म, कोटि आदि आधारमा केन्द्रित भई डोटेली क्रियापदलाई निम्नानुसारका शीर्षक उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ :-

४.२ डोटेली भाषिकाका असमापक क्रिया

धातुमा कृत प्रत्यय लागेर बनेका क्रियात्मक शब्दहरू असमापक क्रिया हुन् । वाक्य पूरा गर्न समापिका क्रियाको अपेक्षा राख्ने भएकोले यिनलाई असमापिका क्रिया भनिएको हो (अधिकारी, २०५८ : ११०) । डोटेली भाषिकामा वाक्यलाई पूर्णता दिन समापक क्रियाको अपेक्षा गर्ने क्रियापदहरू प्रशस्त देखिन्छ । कृत प्रत्यय लागेर बनेका असमापक डोटेली क्रियापदलाई निम्नानुसार विभाजन गर्न सकिन्छ :

४.२.१ स्वरान्त धातुबाट निर्मित असमापक क्रिया

स्वरान्त धातुलाई निम्नानुसार विभाजन गरिएको छ :

अ) एकाक्षरी स्वरान्त धातुबाट निर्मित असमापक क्रिया

खा :

खाइबट	खाएर
खान्लाग्या	खाँदै
खाएगो	खाएको
खाएगी	खाएकी
खानाइ	खान आदि ।

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. उनु भात खाइबट घर गयाँ ।
उनी/उनीहरू खाना खाएर घर गए ।
२. हामु रोटो खान्लाग्या छउँ ।
हामी/हामीहरू रोटी खाँदैछौँ ।
३. उन्नले आफ्ना घर खानु खाएगोले याँ खाएन् ।
उसले आफ्नो घरमा खानु खाएकोले यहाँ खाएन् ।
४. ऊ अन्नी खानाइ मेरावाँ आई ।
ऊ खाजा खान मेरोमा आई ।

जा :

जान्याँ	जाने
जान्लाग्या	जाँदै
जाइबट	गएर
जानाइलाइ	जानलाई आदि ।

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. मु हाट जान्याँसित मामल गयाँ ।
म हाट जानेसँग मामाघर गए ।
२. हामु स्कूल जाइबट निगरी पड्डाछु ।
हामी/हामीहरू स्कूल गएर राम्रोरी पढ्छौँ ।

दि :

दिनलाग्या	दिदैं
दिएगा	दिएका
दिनाखी	दिनलाई
दिन्य	दिने आदि ।

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

- मेरो साथी परीक्षा दिनलाग्या बेला बिराम भयो ।
मेरो साथी परीक्षा दिदैं गर्दा बिराम भयो ।
- आज उन्ने दिएगा घोगा खायँ ।
आज उसले दिएका मकै खाएँ ।
- मेरी ब्वारी दिनाखी खुब दानी छ ।
मेरी बुहारी दिनलाई खुब दानी छ ।

हु :

हुन्लाग्या	हुँदै
हुन्य	हुने

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

- आज स्कूल्या मुलेइमौखी भगणा हुन्लाग्याथ्यो ।
आज विद्यार्थीहरूको भगडा हुँदै थियो ।
- ऊ परीक्षामी फिल हुन्य हो ।
ऊ परीक्षामा अनुत्तीर्ण हुन्य हो ।

रु :

रुन्लागेइ	रुदैँ
रुइबट	राएर

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. चेली रुदैँ आई ।
छोरी रुदैँ आई ।
२. चेलो रुइबट दिक्क लाउन्छ ।
छोरो रोएर दिक्क लाउँछ ।

आ) अनेकाक्षरी स्वरान्त धातुबाट निर्मित असमापक क्रिया

सय :

सयगो	सहेको
सयगा	सहेका
सनु	सहनु

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. मुइले जीवनमा दु :ख भिक्कै सयगो छु ।
मैले जीवनमा धेरै दु :ख सहेको छु ।
२. हामले जीवनमा दु :ख भिक्कै सयगा छुँ ।
हामी/हामीहरूले जीवनमा धेरै दु :ख सहेका छौं ।
३. अन्याय सनु गलत हो ।
अन्याय सहनु गलत हो ।

कल्ली :

कल्लेखी	उभिएकी
कल्लेगा	उभिएका
कल्लिबट	उभिएर
कल्लिनु	उभिनु

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. कल्लेखी मुलाइ मेरी साथी हुन् ।
उभिएकी केटीहरू मेरी साथी हुन् ।
२. हामु कल्लिबट राष्ट्रिय गीत गाउन्छु ।
हामी/हामीहरूउभिएर गीत गाउँछौ ।

दुउ :

दुउनु	दुहुनु
दुउन्य	दुहुने

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. दुउनु गाईको बाच्छो मर्यो ।
दुहुनु गाईको बाच्छो मर्यो ।
२. गाई दुउन्य मेरी आमा हो ।
गाई दुहुने मेरी आमा हुन् ।

इ) द्विस्वरान्त धातुबाट निर्मित असमापक क्रिया

आउ :

आउन्य	आउने
आउनु	आउनु
आउँलो	आउला
आउन्लाग्या	आउँदै

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. आउन्य बेला मुलाई देशहै कबणा लिया ।
आउने बेला मलाई भारतबाट लुगा ल्याउनु ।
२. मु आउँलो रे हमुसँड्इ जाउँला ।
म आउँला र हामीसँगै जाउँला ।

खेलाउ :

खेलाउन्याँ	खेलाउने
खेलाउन्लाग्या	खेलाउँदै
खेलाउनु	खेलाउनु

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गरिएको छ ।

जस्तै :

१. बालख्व खेलाउन्या मेरो रहण छ ।
बच्चालाई खेलाउने मेरो रहर छ ।
२. सरले खेल खेलाउन्लाग्या बेला छुट्टी भयो ।
सरले खेल खेलाउँदै गर्दा बिदा भयो ।

बनाउ :

बनाउला	बनाउला
बनाउन्लाग्या	बनाउँदै
बनाउनु	बनाउनु
बनाउनतग	बनाउँदा

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. मु खानु बनाउला रे तु खाल्लइ ।
म खाना बनाउँला र तँ खालास् ।
२. आज तुइले सिगार बनाउनु हो ।
आज तैले मासु बनाउनु हो ।
३. उन्ने चित्र बनाउनतग मु त्याँ पुग्याँ ।
उसले चित्र बनाउँदा म त्यहाँ पुगे ।

रुवाउ :

रुवाउनु	रुवाउनु
रुवाउन्थ	रुवाउने
रुवाउन्लाग्या	रुवाउँदै

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. अर्खालाई रुवाउनु पाप हो ।
अरूलाई रुवाउन पाप हो ।

२. उमेश गंगालाई रुवाउन्लाग्या छ ।
उमेश गंगालाई रुवाउँदै छ ।
३. अर्खालाई रुवाउने बानी ननिगो रैछ ।
अर्खालाई रुवाउने बानी नराम्रो रहेछ ।

४.२.२ व्यञ्जनान्त धातुबाट निर्मित असमापक क्रिया

भन् :

भनि	भनि
भनेगो	भनेको
भन्नलागेइ	भन्दै
भनिबट	भनेर

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. मलाई केइ कुरा भनि आमा बजार गई ।
मलाई केही कुरा भनि आमा बजार जानुभयो ।
२. सरले भन्यको कुरा मुइले मानेइन ।
सरले भनेको कुरा मैले मानेन ।
३. बाज्यालाई भनिबट मुं मामल गयां ।
हजुरबालाई भनेर म मामाघर गएँ ।

सुन् :

सुन्नलाग्या	सुन्दै
सुनाएखी	सुनाएकी
सुनाउन्या	सुनाउने

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. सिरुरानी गीत सुन्नलागेइ छ ।
सिरुरानी गीत सुन्दै छ ।
२. मेरो कथा सुनाउन्याबेला उनु रुया ।
मेरो कथा सुनाउनेबेला उनी रोए ।

लेख् :

लेखेगो	लेखेको
लेखाउन्या	लेखाउने
लेख्दया	लेख्ने

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. बुइनीले चिठी लेखेगो छ ।
बहिनीले चिठी लेखेको छ ।
२. राम श्यामलाई चिठी लेखाउन्या हो ।
राम श्यामलाई चिठी लेखाउने हो ।
३. बैदार तुमसुक लेख्दया काम अद्दाछन् ।
बैदार तमसुक लेख्ने काम गर्छन् ।

बोल् :

बोल्नु	बोल्नु
बोल्नलाग्या	बोल्दै
बोलीबट	बोलेर
बोलेगा	बोलेका

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. सत्य बोल्नु हाम्रो धर्म हो ।
सत्य बोल्नु हाम्रो धर्म हो ।
२. काल्या फोनमा बोल्लाग्याबेला खाना खान्छ ।
कालेफोनमा बोल्दै खाना खान्छ ।
३. मेरा भाइमौ मुसँड् बोलेगा आधिन् ।
मेरा भाइहरू मसँग बोलेका छैनन् ।

४.२.३ 'बट' (एर) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया

खाइबट	खाएर
गैबट	गएर
रोइबट	रोएर
भनिबट	भनेर
मागीबट	मागेर
भाणीबट	बडारेर
धुइबट	धोएर

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. बउजू भात खाइबट माइत गैन् ।
भाउजू खाना खाएर माइत जानुभयो ।
२. मुइले आज प्रभातै लत्ता धुइबट सुगायाँ ।
मैले आज बिहानै लुगा धोएर सुकाए ।

३. हामु स्कुल गैबट निगरी पड्डाछु ।

हामी/हामीहरू स्कुल गएर राम्रोरी पढ्छौं ।

४.२.४ 'एगो' (एको) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया

पणेगो	पढेको
खाएगो	खाएको
नाचेगो	नाचेको
भागोगो	भागेको
हाणेगो	पिटेको
धबाएगो	धपाएको
भन्यगो	भनेको

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. पणेगो मान्स ज्ञानी हुन्छ ।
पढेको मान्छे ज्ञानी हुन्छ ।
२. मु आमाले भनेको कुरा मान्छु ।
म आमाले भनेको कुरा मान्छु ।

४.२.५ 'एगा' (एका) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया

पणेगा	पढेका
खाएगा	खाएका
नाचेगा	नाचेका
भागोगा	भागेका
धबाएगा	धपाएका
भन्यगा	भनेका

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. पणेगा मान्स ज्ञानी हुन्छन् ।
पढेका मान्छे ज्ञानी हुन्छन् ।
२. मु आमाले भनेका कुरा मान्छु ।
म आमाले भनेका कुरा मान्छु ।

४.२.६ 'एखी' (एकी) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया

पणेखी	पढेकी
नाचेखी	नाचेकी
भागेखी	भागेकी
धबाएखी	धपाएकी
भन्यखी	भनेकी

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. पणेखी मुलाई सहनशील हुन्छ ।
पढेकी केटी सहनशील हुन्छे ।
२. अइल नाचेखीवाली मेरी चेली हो ।
अहिले नाचेकीवाली मेरी छोरी हो ।

४.२.७ 'नु' प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया

भुनु	भन्नु
सुनु	सुनु
रुनु	रुनु

हिट्टु	हिड्नु
धेग्दु	देख्नु
पड्डु	पढ्नु

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

जस्तै :

१. हिट्टु स्वास्थ्यका लागि निगो हो ।
हिड्नु स्वास्थ्यको लागि राम्रो हो ।
२. पड्डु स्कुल्याको काम हो ।
पढ्नु बिद्यार्थीको कर्तव्य हो ।

४.२.८ 'न' प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया

खान	खान
जान	जान
सुन्न	सुन्न

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गरिएको छ ।

जस्तै :

१. आज खानु खान होटल जान्छु ।
आज खाना खान होटल जान्छु ।
२. बाले समाचार सुन्न रेडियो खोल्थो ।
बुवाले समाचार सुन्न रेडियो खोल्नुभयो ।
३. साथीले मुलाइ जाँत जान बोलायो ।
साथीले मलाई मेला जान बोलायो ।

४.२.९ 'लाग्या' (दै) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया

लेख्दलाग्या	लेख्दै
जानलाग्या	जाँदै
खान्लाग्या	खाँदै
रुन्लाग्या	रुदै

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गरिएको छ ।

जस्तै :

१. राम लेख्दलाग्या छ ।
राम लेख्दैछ ।
२. मुइले बालख्व रुनलाग्या छाण्याँ ।
मैले बालकलाई रुदै छोडें ।

४.२.१० 'न्या' (ने) प्रत्ययबाट निर्मित असमापक क्रिया

खान्या	खाने
जान्या	जाने
सिन्या	सुत्ने

माथिका असमापक क्रियालाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गरिएको छ ।

जस्तै :

१. आँटो ढुटो खान्या मान्स निगो हो ।
जसो तसो खाने मानिस राम्रो हो ।
२. तु हाट जान्यासँग माल जा ।
तँ हाट जानेसँग तराई जा ।
३. भिक्कै सिन्या अल्छी हुन्छन् ।
धेरै सुत्ने अल्छी हुन्छन् ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा रेखाङ्कित गरिएका शब्दहरूले डोटेली असमापक क्रियालाई जनाउँछ। अन्य डोटेली असमापक क्रियाहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :

डोटेली नेपाली

हिट्टु	हिड्नु
धेगु	देख्नु
अद्दु	गर्नु
पड्डु	पढ्नु
हुन्य	हुने
खान्य	खाने
जान्य	जाने
आयगो	आएको
सियगो	सुतेको
भिट्टु	भेट्नु
हित्य	हिने
लागेई	लागेकी
भागेई	भागेकी
दौणिबट	दौडेर
रिस्सिन्या	रिसाउने
बिसाउन्या	बिसाउने
काट्टलागेइ	काट्टै
खान्या	खाने
पणेगो	पढेको
बथ्यु	बस्नु आदि ।

स्तरीय नेपाली भाषामा जस्तै डोटेली भाषिकामा प्रचलित असमापक क्रियाहरूमा कृदन्त प्रत्ययहरू जोडिएका हुन्छन् । उपरोक्त असमापक डोटेली क्रियापदहरूको अध्ययनबाट निम्नानुसारका कुराहरू प्रस्ट हुन्छन् :

- क) डोटेली भाषिकामा क्रियालाई असमापक बनाउने कृदन्त प्रत्ययहरू 'एगो', 'एगा', 'एखी', 'बट', 'न', 'नु', 'लाग्या', 'न्याँ' आदि हुन् ।
- ख) डोटेली भाषिकामा धातुमा लागेका एगो, 'एगा', 'एखी' प्रत्ययले क्रमशः नेपालीका एको, एका र एकीलाई सङ्केत गर्दछ ।
- ग) डोटेली असमापक क्रियामा जोडिएको 'बट' कृदन्त प्रत्ययले नेपालीको एर प्रत्ययलाई सङ्केत गर्दछ ।
- घ) डोटेली भाषिकामा पाइने 'न्य' प्रत्ययले ने लाई जनाउछ ।

४.३ समापक क्रिया

वाक्य समाप्त गर्ने क्रिया समापक क्रिया हो । धातुमा काल, भाव आदि बुझाउने रूपायक प्रत्यय जोडिएर बनेका क्रियाहरू समापक क्रिया हुन्छन् । यस क्रियाले कार्यव्यापारको पूर्ण अर्थ/भाव प्रकट गर्छ (किरण र निरासी, २०७१ : ८६) । नेपालीमा भै डोटेली भाषिकामा पनि समापक क्रियाहरू रहन्छन्, जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :-

१. मुइले ठूलो साब आउन्लाग्या धेग्या ।
मैले ठूलो सर्प आउँदै गरेको देखे ।
२. राम लुटुक्क सियो ।
राम भुसुक्क निदायो ।
३. मु बइनीखी हाण्णछु ।
म बहिनीलाई पिट्छु ।
४. रामइ बौजु भिक्कै हाँस्तीछु ।
रामकी भाउजु धेरै हाँस्छे ।

५. हाम् उन्सित कल अद्देह ।

हामी/हामीहरू उनीहरूसँग भगडा गर्नेछौ ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा रेखाङ्कित गरिएका शब्दहरूले डोटेली समापक क्रियालाई जनाउँछ । अन्य डोटेली समापक क्रियाहरूरू निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :-

डोटेली	नेपाली
खायाँ	खाएँ
गया	गए
बस्या	बसे
अद्दछु	गर्छु
काट्टिछ	काट्छे
हाण्णछन्	पिट्छन्
भन्नाछौ	भन्छौ
रुन्लाछ	रुदैछे
हिट्टछु	हिन्छु
बोल्लाछौ	बोल्छौ
आथिन	छैन
सिइ	सुती
रय	बस्
पाग्यो	पाक्यो
चिचियो	चिच्चायो
डिडियो/	करायो
जनखा	नखा
जनरो	नराऊ आदि ।

४.४ कर्मका आधारमा क्रिया

वाक्यमा कर्म लिने र नलिने आधारमा डोटेली क्रियापदलाई निम्नानुसार विभाजन गरिन्छ :-

४.४.१ अकर्मक क्रिया

कर्मको अपेक्षा नगर्ने क्रियालाई अकर्मक क्रिया भनिन्छ । क्रियाको व्यापार र फल दुबै कर्तामा रहने क्रियाहरू अकर्मक क्रिया हुन् । सामान्यतः अकर्मक क्रियामा के/कसलाई भन्ने प्रश्नको उत्तर आउँदैन (लुईटेल, २०६३ : ७२)। स्तरीय नेपालीमा भैं डोटेली भाषिकामा अकर्मक क्रियापदहरू पाइन्छन् । जस्तै :

१. भाइ हाँस्तछ ।
भाइ हाँस्छ ।
२. आँम भण्यो ।
आँप भर्यो ।
३. मेरो कुकुर दगुण्यो ।
मेरो कुकुर दौड्यो ।
४. भाइ स्कूल गएनब ।
भाइ स्कूल गएन ।
५. मेरो चेलो उठ्यारैछ ।
मेरो छोरो उठेको रहेछ ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा रेखाङ्कित गरिएका शब्दहरूले डोटेली अकर्मक क्रियालाई जनाउँछ । अन्य डोटेली अकर्मक क्रियाहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :-

डोटेली	नेपाली
हिट्टाछउ	हिड्छौ
आउन्छन्	आउँछन्

चल्लछ	चल्ल
उठ्यारइछ	उठेछ
दगुड्डाछु	दगुछौ
पिणभ्यो	दुख्यो
पाक्दलाछ	पाक्दैछ
मरिगयो	मरिसक्यो
हात्ताथ्यो	हास्दैथ्यो
बोल्लछ	बोल्ल
गइभ्यो	गइसक्यो
रुयो	रोयो

४.४.२ सकर्मक क्रिया

सकर्मक क्रियाले वाक्यमा कर्मको अपेक्षा राख्छ । क्रियाको व्यापार उद्देश्य/कर्तामा र क्रियाको फल/परिणाम कर्ममा रहने क्रिया सकर्मक क्रिया हुन । सामान्यतः के र कसलाई प्रश्न गर्दा उत्तर आउँछ भने त्यस्ता क्रियालाई सकर्मक क्रिया भनिन्छ । सकर्मक क्रिया एकर्मक र द्विकर्मक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् (किरण र निरासी, २०७१ : ८७) । नेपालीमा भैं डोटेली भाषिकामा पनि यस प्रकारका क्रियाहरू पाइन्छन्, जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :-

अ) एकर्मक क्रिया

एउटा मात्र कर्म लिने क्रियालाई एकर्मक क्रिया भनिन्छ । कार्यको असर कर्ममा पर्ने यस्तो क्रियासँग के र कसलाई भनेर प्रश्न सोध्दा उत्तर आउँछ (किरण र निरासी, २०७१ : ८७) । डोटेली भाषिकामा प्रयोग हुने एकर्मक क्रियापदहरू निम्नानुसार छन् :-

१. मु भात खान्छु ।

म भात खान्छु ।

२. उन्ने बल्ल जोत्यो ।
उसले गोरु जोत्यो ।
३. दिदी छाउ भई ।
दिदी महिनाबारी हुनुभयो ।
४. विमलाखी जर आई ।
विमलालाई ज्वरो आयो ।
५. हामले आफ्ना पराया राउनु पड्क्यो ।
हामी/हामीहरूले आफन्तजनलाई चिन्नुपर्छ ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा प्रयुक्त क्रियापदहरू एकर्मक क्रियापद हुन् । अन्य क्रियापद तल उल्लेख गरिएका छन् :-

डोटेली	नेपाली
अद्दछु	गर्छु
अद्दछन	गर्छन
अद्दिछन	गर्छिन
खान्नाछ	खाँदैछ
जित्ताछु	जित्छौ
खान्छई	खान्छस्
अद्दिछन	गर्नुहुन्छ
हाण्यो	पिट्यो
भिट्यो	भेट्यो
मागदलाछ	मागदैछ
तग्याँ	हेरे
जरमायो	जन्मायो आदि ।

आ) द्विकर्मक क्रिया

दुईवटा कर्मको अपेक्षा गर्छ भने त्यस्तो क्रियालाई द्विकर्मक क्रिया भनिन्छ । यस्तो क्रियासँग आउने दुईवटा कर्ममध्ये 'के' ? को उत्तरमा आउने कर्मलाई प्रत्यक्ष कर्म र 'कसलाई'को उत्तरमा आउने कर्मलाई अप्रत्यक्ष कर्म भनिन्छ (किरण र निरासी, २०७१ : ८८) । डोटेली भाषिकामा रहेका द्विकर्मक क्रियापदहरूनिम्नानुसार छन् :-

१. हामरी मिस हामलाई परसन् सोदिदछन् ।
हाम्री मिस हामीहरूलाई प्रश्न सोध्नुहुन्छ ।
२. बा दाइलाई चिठी लेख्दाछन् ।
बुवा दाइलाई चिठी लेख्दै हुनुहुन्छ ।
३. तन्ने मेरा दोगानमी उदारो तिद्दुछ ।
त्यसले मेरो पसलमा उदारो तिर्नुछ ।
४. मेरा बा बिराम भइबट मर्या हुन् ।
मेरो वुवा विरामी भएर बित्तु भयो ।
५. बमनले मेरा चन्नीमी चानन लाइदियो ।
बहुनले मेरो निधारमा टिका लगाएदिनु भयो ।
६. तम उइखी आम बाँण ।
तिमी उसलाई आँप बाँड ।
७. जिउले मुखी गाली द्यो ।
सासुले मलाई गाली गर्नुभयो ।

उपरोक्त वाक्यमा प्रयोग गरिएका क्रियापद द्विकर्मक क्रिया हुन भने अन्य क्रियापद निम्नानुसार छन् :-

डोटेली	नेपाली
हाण्यो	पिट्यो

गाउन्थी	गाउँथी
धुयो	धोयो
ढाट्यो	ठग्यो
धुइदियो	धोइ दिनुभयो
सोद्यो	सोध्यो
पछेट्यो	लखट्यो
डागोलायो	बोलायो आदि ।

४.५ पूरकापेक्षी क्रिया

वाक्यमा कर्ता, कर्म र क्रिया आउंदा पनि वाक्यको अर्थ पूरा नहुने अवस्थामा थपिने अर्का पद पूरक हो । (किरण र निरासी, २०७१ : ८८) । डोटेली भाषिकाका पूरकापेक्षी क्रियापदलाई निम्नानुसारका वाक्यमा देखाइएको छ :-

- हामले मुख्याखी माउण्या मान्यउं ।
हामी/हामीहरूले मुख्यालाई जान्ने मान्यौं ।
- मुईले यो रड्ड रामणे मान्यौं ।
मैले यो रड राम्रो माने ।
- मेरी इजाले मुलाई मास्टरनी बुनायो ।
मेरी आमाले मलाई शिक्षिका बनाउनु भयो ।
- उनु मिहिनती छन् ।
उनी/उनीहरू मिहिनेती छन् ।
- चन्द्रदेव मेरो दाइ हो ।
चन्द्रदेव मेरो दाइ हो ।
- उनरी मौले जग्गा किन्यारैछ ।
उनको परिवारले जग्गा किनेछन् ।

७. मेरा नाना चेला अबताभई ।

मेरो सानो छोरो बिरामी भयो ।

प्रस्तुत रेखाङ्कित क्रियाहरू पूरकापेक्षी क्रियाहरू हुन् । क्रमश वाक्यहरूमा प्रयुक्त माउण्या, रामणी, मास्टरनी, मिहिनेती, दाइ, जग्गा र अबता जस्ता पूरक पदहरूको अपेक्षा यी रेखाङ्कित क्रियापदले गरेको छ ।

४.६ अर्थ प्रधानताका आधारमा

वाक्यमा प्रयुक्त क्रियाहरूलाई अर्थ प्रधानताका हिसाबले मुख्य र सहायक गरी २ भागमा विभाजन गरिन्छ । डोटेली भाषिकामा पनि अर्थका आधारमा स्तरीय नेपाली भै क्रियापदलाई २ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ, जसलाई निम्नानुसारका उपशीर्षकहरूमा देखाइएको छ :-

४.६.१ मुख्य क्रिया

वाक्यमा अर्थका दृष्टिले प्रमुख भूमिका भएको क्रियालाई मुख्य क्रिया भनिन्छ । संरचनात्मक हिसाबले यस्तो क्रिया सबैभन्दा अगाडि आई मुख्य भूमिका निर्वाह गर्दछ । मुख्य क्रियाहरू असमापक हुन्छन् । (खतिवडा र अन्य, २०६६ : १०८) । डोटेली भाषिकामा प्रयुक्त मुख्य क्रियाहरू निम्नानुसार छन् :-

१. इजा गणा जान्ला छन् ।

आमा खेत जादै हुनुन्छ ।

२. बाखरा पाती चद्दलाग्या थ्या ।

बाखा पाती चर्दै थिए ।

३. मेरा भाइ किताप पड्डे हुन ।

मेरा भाइहरूकिताब पढ्ने छन् ।

४. मु चिठी लेख्दाछु

म चिठी लेख्दैछु

५. मु बाटे आफुई धेगी हलुला ।
म बाटो आफैँ देखि हाल्छु ।
६. मु प्रभातै उठ्या हुँ ।
म बिहानै उठेकी हुँ ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा प्रयुक्त रेखाङ्कित शब्दहरू मुख्य क्रिया हुन् । प्रत्येक काल, पक्ष आदि जनाउने वाक्यहरूमा मुख्य क्रिया आउन सक्छन् । अन्य असमापक मुख्य क्रियाहरू निम्नानुसार छन् :-

डोटेली	नेपाली
अद्दलाग्या	गरिहेको
काट्टलागेइ	काटिरहेकी
हिट्टा	हिट्दै
लाएगा	लाएका
पड्डलागेइ	पढ्दै
खाइ	खाइ
पड्डे	पढ्ने
टिप्दलाग्या	टिप्दै
धेग्या	देखेको
काट्टलागेइ	काट्दै

४.६.२ सहायक क्रिया

वाक्यको मुख्य कार्यव्यापार बुझाउन नसक्ने तर वाक्यको समापनका लागि अहम् भूमिका निभाउने क्रियालाई सहायक क्रिया भनिन्छ । गौण भूमिका रहने यस्ता क्रियाहरूले लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल आदि जस्ता व्याकरणात्मक कोटिलाई जनाउन सहयोग गर्दछन् । यस्ता क्रियाहरू मुख्य क्रियाको पछाडि आउँछन् । डोटेली भाषिकामा सहायक क्रिया प्रयोगमा गरिन्छन् । जस्तै :-

१. हाम घर जानलाग्या छुँ ।
हामी/हामीहरू घर जाँदैछौ ।
२. मेरा बा रामायण पड्डलाग्याथ्या ।
मेरो बुवा किताब पढ्दै हुनुहुन्थ्यो ।
३. मेरा बाज्या भात घाँटी लागिबट मर्या ।
मेरो हजुरबुवा भात घाँटीमा अड्किएर बित्नुभयो ।
४. धौली सरकारी स्कूल पणेई हो ।
धौली सरकारी स्कूलमा पढेकी हो ।
५. मेरी आमाको हात पिण भयाछ ।
मेरी आमाको हात दुखेको छ ।
६. नान्नीमौले काफल टिब्या छन् ।
केटीहरूले काफल टिपेका छन् ।
७. मेरी इजुखी सुम्राइ लाग्द लागी ।
मेरी आमाको माया लाग्दैछ ।
८. तु का जान्लाग्या छइ?
तँ कहाँ जादैछस् ?

उपरोक्त वाक्यहरूमा प्रयुक्त रेखाङ्कित शब्दहरू सहायक क्रिया हुन् । अन्य समापक मुख्य क्रियाहरू निम्नानुसार छन् :-

डोटेली	नेपाली
आउनलाग्या <u>छन्</u>	आइरहेका छन्
जान्लाग्या <u>छइ</u>	जाँदैछस्
लेख्दलाग्या <u>छन्</u>	लेख्दै हुनुहुन्छ

पाग्या <u>आथिन्</u>	पाकेको छैन्
काट्टला <u>छन्</u>	काट्टै छन्
हिट्टला <u>हुन्ना</u>	हिट्टै होलान
फुग्योरे <u>बिचल्यो</u>	फुकेर दौड्यो
बिगाण्या <u>हम्ब</u>	बिगारेको होइन
लाउन्या <u>हुँ</u>	लगाउने हुँ आदि ।

माथि उल्लेख गरिएका मुख्य असमापक क्रियाको पछाडि आएका समापक क्रिया सहायक क्रिया हुन् ।

४.७ संरचनाका आधारमा क्रियापद

संरचना भनेको बनोट हो । यसका आधारमा डोटेली क्रियापदलाई निम्नानुसार विभाजन गरिएको छ :

४.७.१ सरल क्रिया

एउटा मात्र धातुमा बनेको क्रियालाई सरल क्रिया भनिन्छ । यस क्रियामा रूपायक प्रत्यय भने जोडिएका हुन्छन् । डोटेली भाषिक सरल क्रियाहरू निम्नानुसार छन् :

१. मुइले बेली काँसे ।
मैले हिजो खोके ।
२. आमाले फाट्या लत्ता टाम्यो ।
आमाले फाटेको लुगा सिलायो ।
३. बइनीले ढुल्लो मिच्यो ।
बहिनीले पिठो मुछ्यो ।
४. कुगुर बिचल्यो ।
कुकुर दौड्यो ।

५. नेपाली खेल जितन्ना ।
नेपाली खेल जित्लान ।
६. मास्टरले स्कूल्या पणायो ।
शिक्षकले विद्यार्थी पढायो ।
७. मेरी आमा रुखहै लोटी ।
मेरी आमा रुखबाट लड्नुभयो ।
८. बउजुले खलो भाण्यो ।
भउजुले आँगन बढायो ।
९. अइला बर्ष खेतो खुब सबण्यो ।
यस बर्ष खेती खुब सप्रयो ।
१०. आज प्रभात अठ्ठा पण्या ।
आज बिहान असिना परे ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा प्रयुक्त रेखाङ्कित शब्दहरू डोटेली सरल क्रिया हुन् । अन्य सरल क्रियाहरू निम्नानुसार छन् :-

डोटेली	नेपाली
रुयाँ	रोएँ
आया	आए
आथिन	छैन
रायैन्	चिनेन
खान्ना	खालान
उठ्या	उठे
टिब्यो	टिप्यो

अर	गर
अर्यो	गर्यो
पणल्ली	पढौली
लेख्या	लेख्यौ
आली	आउली
बिचल्यो	दौड्यो
काट्यो	टोक्यो
पणायो	पढायो
तिद्दथी	तिर्थी
खानेहु	खानेछु
हिट्टीछ	हिट्टे
बाट्यो	कोर्यो
गाण्यो	निकाल्यो
उपाण्यो	उखेल्यो
लुगी	लुकी
जाल्ली	जालिस्
पियो	ब्यायो
जर्म्यो	जन्म्यो
गैभ्यो	गयो
लिब्यो	पोत्यो
चण्यो	चढ्यो
रिस्सयो	रिसायो

खिस्सयो	खिसायो
बोग्यो	बोक्यो
खानैन्	खादैन आदि ।

४.७.२ संयुक्त क्रिया

दुई वा दुईभन्दा बढी धातुबाट निर्मित क्रियालाई संयुक्त क्रिया भनिन्छ । यस्ता क्रियाहरूमा मुख्य र सहायक भूमिका भएका क्रियाहरू प्रयोगमा आउँछन् । जसलाई तलका वाक्यहरूमा प्रयोग गरि देखाइएको छ :-

- मेरा जर्म्या खानु खानलाग्या छन् ।
मेरा छोराछोरी खाना खाइरहेका छन् ।
- रामई सोइनी खन्नलागेई थी ।
रामकी श्रीमती खन्दै थिइन् ।
- हरूका सौरा कास्तलाग्या हुन्ता ।
हरूका ससुरा खोकदै होलान ।
- ध्याणीवाला मुठा बाददलाग्या थ्या ।
मजदुरहरू मुठा बाध्दै थिए ।
- तमलाई कन्ने हाण्या हो ?
तपाईंलाई कसले पिटेको हो ?
- भौवाले घाँस काटिसग्या छ ।
देउरानीले घाँस काटिसकेको छ ।
- उनु मुखी हाणीबट गया ।
उनीहरू मलाई पिटेर गए ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा डोटेली संयुक्त क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । अन्य क्रिया निम्नानुसार छन् :-

डोटेली	नेपाली
खानलाग्या छ	खाइरहेको छ
खानलागेइ छ	खाइरहेकी छे
खानलाग्या थ्या	खानलागेका थिए
खाइबट आयाँ	खाएर आए
लेखिबट सग्याँ	लेखेर सके
कोद्दलागेई छ	कोरिरहेकी छे
हिट्टलाग्या हुन्ना	हिटिरहेका होलान
पड्डलाग्या थ्या	पढिरहेका थिए
आइबट खान्य हुँ	आएर खानेछु
हेरिबट जाय	हेरेर जानुहोस्
रुन्लागेइ होल्ली	रुदै होलिस्
अद्दलागेइ हुन्नी	गर्दै हालिन
गैसग्या रैछ	गईसकेको रहेछ
भुट्ट्या आथिन	भुटेको छैन
हिटिसग्या छ	हिडिसकेको छ
खाई जाय	खाएर जानुहोस्
खाइबट आया	खाएर आउनु
धेग्या थ्यो	देखेको थियो
भयाथ्यो	भएको थियो आदि ।

४.८ प्रेरणार्थक क्रिया

कर्ता स्वयम्ले कार्यव्यापार नगरी अरू कसैद्वारा प्रेरित भएर गरेको जनाउने क्रियालाई प्रेरणार्थक क्रिया भनिन्छ (किरण र निरासी, २०७१ : ८९) । स्तरीय नेपाली

भाषामा जस्तै डोटेली भाषिकामा प्रेरणार्थक क्रियाहरू प्रयोगमा छन् । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :-

१. मु भाइलाई लेख्न लगाउन्छु ।
म भाइलाई लेख्न लगाउछु ।
२. तमु चेलाचेलीलाई पणाउन्छु ।
तपाइँ/तपाइँहरू छोराछोरीलाई पढाउनु हुन्छ ।
३. मेरी ठूली मुखी काम अराउन्थी ।
मेरी ठूली दिदी मलाई काम गराउनु हुन्थ्यो ।
४. आमाले नाना काइखी हिँटायो ।
आमाले सानो भाइलाई हिँडायो ।
५. सिरू नान्नातिन्नाखी दगुणाउन्छु ।
सिरू केटाकेटीलाई दगुराउछिन ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा प्रयुक्त रेखाङ्कित शब्दहरू डोटेली प्रेरणार्थक क्रिया हुन् । अन्य प्रेरणार्थक क्रियापदहरू निम्नानुसार छन् :-

डोटेली	नेपाली
अराउन्थी	गराउथी
पणाया	पढाए
लैजान्छु	लैजान्छु
रुवाउन्छु	रुवाउछ
सिगाउन्छन्	सिकाउछन्
भगाउन्थी	भगाउथी
लैजान्थिन्	लैजानु हुन्थ्यो
चुटाउन्थ्या	पिटाउनुहुन्थ्यो

घुमायाँ	घुमाए
रोकायाँ	रोकाए
लेखाउन्छु	लेखाउछु आदि ।

४.९ कालका आधारमा डोटेली क्रियापद

काल क्रियासँग सम्बन्धित समयबोधक व्याकरणात्मक धारा हो । कालले कुनै निश्चित समयबिन्दुको घटना र क्रियाको रूपको सम्बन्धलाई सूचित गर्दछ । समयलाई अहिले, अघि वा पछि भनेर विभाजन गरिनेलाई सार्वभौम काल भनिन्छ भने उक्त सार्वभौम काललाई व्यक्त गर्ने भाषिक रूपलाई व्याकरणात्मक काल भनिन्छ । नेपालीमा परम्परित अध्ययनमा तीन काल स्वीकारिए पनि क्रियामा संयोजित हुने रूपायक प्रत्ययका आधारमा भूत र अभूत गरी दुई काल मान्नु पर्ने स्थिति देखिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७० : १९३) ।

डोटेली भाषिकामा पनि क्रियाले काललाई नै सङ्केत गर्दछ । नेपालीमा जस्तै डोटेली भाषिकामा भाषा प्रयोगका क्रममा कालका भूत र अभूत दुबै पक्षको प्रयोग भएको पाइन्छ भने काल सङ्केत गर्ने क्रियामा भिन्नता हुन्छ । व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गतका काल शीर्षकमा केन्द्रित भई यहाँ डोटेली क्रियापदको अवस्थाबारे उल्लेख गरिएको छ ।

४.९.१ भूतकालीन क्रियापद

वितेको समयलाई सङ्केत गर्ने काल भूतकाल हो । भूतकाल सम्बन्धी मान्यतामा नेपालीमा सबै वैयाकरणहरूले ऐकमत्य नै रहेको देखिन्छ । 'य' नेपालीमा भूतकालको द्योतक संरचना हो (गौतम र चौलागाई, २०७० : १९४) । डोटेली भाषिकामा यस किसिमका क्रियाको कार्यव्यापार पाइन्छ, जसले भूतकाललाई सङ्केत गर्दछ । डोटेलीमा धातुका आधारपदमा या/यो, ई आदि प्रत्यय जोडेर भूतकालीन क्रियाका रूपको रचना गरिन्छ ।

‘भिद्’ धातुको भूतकालका क्रिया रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	भिट्याँ (भेटेँ)	भिट्याँ (भेटेँ)	भिट्याँ (भेट्यौँ)	भिट्याँ (भेट्यौँ)
द्वि. पु.	अनादर	भिटि (भेटी)	भिटि (भेटी)	भिट्या (भेट्यौ)	भिट्या (भेट्यौ)
	आदर	भिट्या (भेट्यौ)	भिट्या (भेट्यौ)	भिट्या (भेट्यौ)	भिट्या (भेट्यौ)
तृ. पु.	अनादर	भिट्यो (भेट्यो)	भिट्यो (भेट्यो)	भिट्यो (भेट्यो)	भिट्यो (भेट्यो)
	आदर	भिट्यो (भेट्यो)	भिट्यो (भेट्यो)	भिट्यो (भेट्यो)	भिट्यो (भेट्यो)

तालिका नं. १

तालिकामा प्रयुक्त क्रियापदहरूको प्रयोग गरी बनाइएका वाक्यहरूनिम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :

१. मुइले नेताखी भिट्याँ ।
मैले नेतालाई भेटेँ ।
२. हामले नेताखी भिट्याँ ।
हामी/हामीहरूले नेतालाई भेट्यौँ ।
३. तुइले नेताखी भिटि ।
तैले नेतालाई भेटिस् ।
४. तम्ले नेताखी भिट्या ।
तिमी/तिमीहरूले नेतालाई भेट्यौ ।
तपाईं/तपाईंहरूले नेतालाई भेट्नुभयो ।
५. उन्ने नेताखी भिट्यो ।
उसले नेतालाई भेट्यो ।

६. उन्ले नेताखी भिट्यो ।
 उनीहरूले नेतालाई भेट्यो ।
 उहाँहरूले नेतालाई भेटनुभयो ।

माथिका वाक्य र प्रयुक्त क्रियापदको आधारमा निम्नलिखित कुराहरूस्पष्ट हुन्छन् :

- क) भूतकालीन डोटेली भाषिकाको प्रथम पुरुषमा प्रयोग गरिने क्रियापदहरूमा लिङ्गभेद, आदरभेद र वचनभेद देखिन्छ ।
- ख) द्वितीय पुरुष अनादरको एकवचनमा समान क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ भने बहुवचनमा पनि लिङ्गभेद छैन, त्यसै गरी आदरमा एकनासका क्रियापदहरूको प्रयोग गरिन्छ ।
- ग) तृतीय पुरुषको आदर-अनादर, एकवचन-बहुवचन महिला-पुरुषबोधक क्रियापदमा समान रूपका क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ ।

४.९.२ अभूतकालीन डोटेली क्रियापद

वितेको भन्दा इतर समयलाई बुझाउने काल अभूतकाल हो (गौतम र चौलागाई, २०७० : १९४) । नेपाली भाषाको परम्परागत व्याकरणमा काललाई भूत, वर्तमान, र भविष्यत् गरी तीन किसिमले विभाजन गरेको पाइन्छ तर आधुनिक व्याकरणमा व्याकरणकारहरूले काललाई भूत र अभूत गरीदुई किसिमले विभाजन गरेको देखिन्छ । जसमा वर्तमान र भविष्यत् काललाई अभूत अन्तर्गत राखेको पाइन्छ । यस कालको सङ्केत 'छ' हो । नेपालीमा 'छ' ले सार्वभौम काल अन्तर्गत वर्तमान र भविष्यत् दुबैलाई बुझाउने भएकोले रूपायन प्रत्ययका दृष्टिले उक्त दुई सार्वभौम काललाई बुझाउने एउटै भाषिक काल छ भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ (गौतम र चापागाई, २०७० : १९४) ।

डोटेली व्याकरणमा काललाई भूत, वर्तमान र भविष्यत् गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । यी प्रत्येक काललाई छुट्याउने आधार भनेको क्रियापद नै हो । अभूतकाल अन्तर्गत पर्ने वर्तमान काल विभाजनको डोटेली क्रियाको रूप रचना 'छ' प्रत्ययबाट गरिन्छ भने भविष्यत्कालीन रूपको रचना 'हु' प्रत्ययबाट गरिन्छ । यहाँ अभूत अन्तर्गत पर्ने वर्तमान र भविष्यत्कालमा पाइने डोटेली क्रियापद स-वाक्य उल्लेख गरिएको छ ।

४.९.२.१ वर्तमानकालीन क्रियापद

डोटेली भाषिकामा प्रयुक्त वर्तमानकालीन क्रियापदले चलिरहेको समयलाई जनाउँछ । वर्तमानकालीन डोटेली क्रियापदलाई कोटिगत आधारमा निम्नानुसार छुट्याइएको छ :

'खन्' धातुको वर्तमानकालका क्रिया रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	खन्नछु (खन्छु)	खन्नछु (खन्छु)	खन्नाछुँ (खन्छौँ)	खन्नाछुँ (खन्छौँ)
द्वि. पु.	अनादर	खन्नछइ (खन्छस्)	खन्निछइ (खन्छेस्)	खन्नाछउ (खन्छौँ)	खन्नाछउ (खन्छौँ)
	आदर	खन्नाछउ (खन्छौँ)	खन्निछउ (खन्छौँ)	खन्नाछउ (खन्छौँ)	खन्नाछउ (खन्छौँ)
ति. पु.	अनादर	खन्नछ (खन्छ)	खन्निछ (खन्छे)	खन्नाछन् (खन्छन्)	खन्नाछन् (खन्छन्)

तालिका न.२

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदद्वारा निर्मित वाक्यहरूनिम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :

१. म गणो खन्नछु । म खेत खन्छु ।
२. हाम गणो खन्नाछु । हामीहरूखेत खन्छौँ ।
३. तु गणो खन्नछइ । तँ खेत खन्छस् ।
४. तु गणो खन्निछइ । तँ खेत खन्छेस् ।
५. तमु गणो खन्नाछुँ । तिमीहरूखेत खन्छौँ ।
६. तमु गणो खन्निछउ । तिमीहरूखेत खन्छेऊ ।
७. तमु गणो खन्नाछुँ । तपाईंहरूखेत खन्नुहुन्छ ।
८. ऊ गणो खन्नछ । ऊ खेत खन्छ ।
९. ऊ गणो खन्निछ । ऊ खेत खन्छे ।

१०. उनु गणो खन्नाछन् । उनीहरू खेत खन्छन् ।

११. उनु गणो खन्नाछन् । उहाँहरू खेत खन्नुहुन्छ ।

माथिका वाक्य र प्रयुक्त क्रियापदको आधारमा निम्नलिखित कुराहरू स्पष्ट हुन्छन् :

- क) डोटेली भाषिकाको वर्तमानकालीन क्रियापदको प्रथम पुरुषमा प्रयुक्त क्रियापदहरूमा लिङ्गभेद छैन तर वचनगतभेद देखिन्छ ।
- ख) यस कालको द्वितीय पुरुषको अनादरको एकवचनमा लिङ्गभेदक क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ भने बहुवचनमा लिङ्गभेद छैन । त्यसैगरी आदर एकवचनमा लिङ्गभेद छ र बहुवचनमा समान क्रिया रूपावलीको प्रयोग गरिन्छ ।
- ग) तृतीय पुरुषको अनादर र आदर दुबैको एकवचनमा लिङ्गभेद छ भने बहुवचनमा छैन ।
- घ) डोटेली भाषिकामा वर्तमान कालमा प्रयोग गरिने लिङ्गबोधक क्रियाहरू सबै अवस्थामा भिन्न हुँदैनन् । स्त्री जाति र पुरुष जाति जनाउने समान क्रियापदको प्रयोग समेत डोटेली भाषिकामा गरिन्छ । जस्तै :

१. मेरो काइ पड्ड जान्छ ।

मेरो भाइ पढ्न जान्छ ।

२. मेरी काई पड्ड जान्छ ।

मेरी बहिनी पढ्न जान्छे ।

३. मेरो भाइ रोटो खान्छ ।

मेरो भाइ राटी खान्छ ।

४. मेरी बैनी रोटो खान्छ ।

मेरी बहिनी रोटी खान्छे ।

- ङ) डोटेली भाषिकाको आदरवाचक एकवचन बुझाउने पदमा समेत बहुवचनबोधक क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै

१. डाडडर साब हास्ताछन् ।

डक्टर साहेब हाँस्नुहुन्छ ।

२. जेठाबा आया आदि ।

जेठो बुवा आउनुभयो ।

च) त्यसैगरी स्त्रीबोधक आदरवाचक एकवचनमा पुङ्गी, बहुवचनबोधक क्रियापदको प्रयोग समेत गरिन्छ ।

जस्तै

१. मास्टर्नी गणित पणाउन्छन् ।

शिक्षिका गणित पढाउनुहुन्छ ।

त्यसैगरी डोटेली भाषिकामा 'हामु' भन्ने शब्दले प्रथमपुरुष वाचक बहुवचनलाई जनाउने गर्छ । 'हामु' भन्नु भनेकै हामी/हामीहरू भन्नु हो । यी दुबै बहुवचनबोधक शब्दमा एउटै क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । डोटेली भाषिकामा कुनै अवस्थामा स्त्रीलिङ्गी र पुलिङ्गीबहुवचन शब्दहरूमा समान क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै

१. रोपनारी गीत गाउन्छन् ।

रोपनारी गीत गाउँछन् ।

२. बाउसेइमौ गीत गाउन्छन् ।

बाउसेहरूगीत गाउँछन् ।

छ) डोटेली भाषिकामा 'हामु'ले हामी र हामीहरू, 'तमु'ले तिमी र तिमीहरू 'उनु'ले उनी र उनीहरूपुरुषवाचक सर्वनामले सामान्य आदर र बहुवचनलाई जनाउँछ र यी पुरुषबोधक सामान्य आदर र बहुवचनबोधक सर्वनाममा क्रमशः खानाछु, खानाछौ र खानाछन वर्तमानकालीन क्रियापद लाग्दछन् ।

ज) डोटेली भाषिकामा आदरबोधक क्रियापदलाई मुख्यतया दुई भागमा विभाजन गरिन्छ किनभने सामान्य आदर, उच्च आदर र अतिउच्च आदरमा प्रयोग हुने क्रियापदमा समानता देखिन्छ । पड्डाछऊ, चोद्दाछऊ आदि क्रियापदले डोटेली सामान्य, उच्च र अतिउच्च आदरलाई जनाउँछ । तसर्थ नेपालीमा आदरलाई जनाउन ४ प्रकारका क्रियापदको प्रयोग गरिए पनि क्रियापदको आधारमा आदरमा केन्द्रित भएर डोटेली क्रियापदलाई दुई भागमा विभाजन गरिन्छ ।

४.९.२.२ भविष्यत्कालीन डोटेली क्रियापद

क्रियापदबाट कुनै काम पछि सम्पन्न हुनेछ भन्ने बुझिँदा भविष्यत् काल भनिन्छ (पौडेल, २०५८: १०२) । डोटेली भाषिकामा भविष्यत्कालीन क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । यस भाषिकामा 'नेहु' रूपायक तत्व गाँसिएपछि यस कालको अभिव्यक्ति हुन्छ । भूत र वर्तमान भन्ने भविष्यत् काललाई सङ्केत गर्ने क्रियापद पनि डोटेलीमा मौलिक नै छन् । जसलाई कोटिगत आधारमा तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ :

'जा' धातुको भविष्यत्कालका क्रिया रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र.पु.	Ø	जान्य हुँ (जानेछु)	जान्य हुँ (जानेछु)	जान्य हुँ (जानेछौ)	जान्य हुँ (जानेछौ)
द्वि.पु.	अनादर	जान्यहोइ (जानेछस्)	जान्यहोइ (जानेछस्)	जान्यहोउ (जानेछौ)	जान्यहोउ (जानेछौ)
	आदर	जान्यहोउ (जानेछौ)	जान्यहोउ (जानेछौ)	जान्यहोउ (जानेछौ)	जान्यहोउ (जानेछौ)
तृ.पु.	अनादर	जान्य हो (जानेछ)	जान्य हो (जानेछ)	जान्यहुन् (जानेछन्)	जान्यहुन् (जानेछन्)
	आदर	जान्यहुन् (जानेछन्)	जान्यहुन् (जानेछन्)	जान्यहुन् (जानेछन्)	जान्यहुन् (जानेछन्)

तालिका न.३

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदद्वारा निर्मित वाक्यहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :

१. मु आब स्कुल जान्य हुँ ।
म पछि स्कुल जानेछु ।
२. हाम आब स्कुल जान्य हुँ ।
हामी/हामीहरू पछि स्कुल जानेछौँ ।

३. तु आब स्कुल जान्यहोइ ।
तँ पछि स्कुल जानेछस् ।
४. तमु आब स्कुल जान्यहोउ ।
तिमी/तिमीहरू पछि स्कुल जानेछौं ।
५. तमु आब स्कुल जान्यहोउ ।
तपाइँ/तपाइँहरू पछि स्कुल जानुहुनेछ ।
६. ऊ आब स्कुल जान्य हो ।
ऊ पछि स्कुल जानेछ ।
७. उनु आब स्कुल जान्य हुन् ।
उनी/उनीहरू पछि स्कुल जानेछन् ।
८. उनु आब स्कुल जान्य हुन् ।
उहाँ/उहाँहरू पछि स्कुल जानुहुनेछ ।

माथिका वाक्य र प्रयुक्त क्रियापदको आधारमा निम्नलिखित कुराहरूस्पष्ट हुन्छन् :

- क) प्रथम पुरुषबोधक भविष्यत्कालीन डोटेली क्रियापदमा लिङ्गगत र वचनगत समानता देखिन्छ ।
- ख) द्वितीय पुरुषबोधक भविष्यत्कालीन अनादर एकवचनमा प्रयोग गरिने क्रियापद समान छन् भने बहुवचन र आदरबोधक सबै क्रियापदको रूप एकै किसिमको छ ।
- ग) तृतीय पुरुषको अनादर एकवचनमा एक रूपका क्रियापदको प्रयोग हुन्छ भने अनादर बहुवचन र आदर एकवचन, बहुवचनमा प्रयुक्त क्रियापदमा समानता तथा एकरूपता देखिन्छ ।
- घ) भविष्यत्कालीन डोटेली क्रियापदमा लिङ्गभेद देखिदैंन् । यहाँ केही डोटेली र नेपाली क्रियापद उल्लेख गरिएका छन्, जसमा लिङ्गभेद पाइँदैंन् ।

लेख्दे हँ	लेख्नेछु
खानेहु	खानेछु
पड्डे हु	पढ्नेछु
अद्देहु	गर्नेछु
खान्यहु	खानेछु
बुनाउनेहु	बनाउनेछु
लुगाउनेहु	लुकाउनेछु
सुगाउनेहु	सुकाउनेछु
खानेहो	खानेछ
आउन्य हुन	आउनेछन्

ड) पुरुषको आधारमा डोटेली क्रियापदहरूमा फरकपन देखिन्छ

प्रथम पुरुष : जान्यहु, खानेहु, लाउन्य हु, भन्नेहुँ, हाण्णय हँ आदि ।

द्वितीय पुरुष : जानेहोइ, खानेहोइ, जानेहउ, खानेहउ, हुनेहउ आदि ।

तृतीय पुरुष : जान्य हो, खान्य हो, जान्यहुन, खान्यहुन, लाउन्य हुन आदि ।

च) डोटेली भाषिकामा वचनको आधारमा निम्नानुसारका एकवचनबोधी भविष्यत्कालीन क्रियापदहरूको प्रयोग गरिन्छ :

१. मु आफना लत्ता अफूई धुनेहु ।

म आफना लुगा आफैँ धुनेछु ।

२. तु आफना लत्ता अफूई धुने होई ।

तँ आफना लुगा आफैँ धुनेछस् ।

३. ऊ आफना लत्ता अफूई धुने हो ।

ऊ आफना लुगा आफैँ धुनेछ ।

छ) डोटेली भाषिकामा वचनको आधारमा निम्नानुसारका बहुवचनबोधक भविष्यत्कालीन क्रियापदहरूको प्रयोग गरिन्छ :

१. हमु आफना लत्ता अफूई धुनेहु ।
हामी/हामीहरू आफना लुगा आफैँ धुनेछौँ ।
२. तमु आफना लत्ता अफूई धुनेहौ ।
तिमीहरू आफना लुगा आफैँ धुनेछौ ।
३. उनु आफना लत्ता अफुई धुने हुन् ।
उनी/उनीहरू आफना लुगा आफैँ धुनेछन् ।
४. मुलाइमौ आफना लत्ता अफूई धुने हुन् ।
केटीहरू आफना लुगा आफैँ धुनेछन् ।

ज) डोटेली क्रियापदमा आदरका २ रूपहरूको मात्र प्रयोग गरिन्छ । ती रूप हुन् अनादर र आदर । अनादर भित्र अनादरबोधक क्रियापदहरू पर्दछन् भने डोटेली भाषिकामा आदर अन्तर्गत सामान्य, उच्च र अतिउच्च आदर समावेश भएका हुन्छन् । यस भाषिकामा 'तमु' भन्ने शब्दले नै तिमी/तिमीहरू, तपाईँ र हजुरको प्रतिनिधित्व गर्ने हुँदा सामान्य, उच्च र अतिउच्च आदर जनाउने अलग-अलग क्रियापद प्रयोग गरिदैनन् । जसलाई तलका वाक्यद्वारा देखाइएको छ :

१. तु गणा जा । तँ खेत जा ।
२. तमु गणा जाय । तपाईँ खेत जानुहोस् ।

माथिल्लो वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदले अनादरको बोध गर्दछ भने दोस्रो वाक्यमा प्रयोग भएको क्रियापदले तिमी, तपाईँ, हजुर लगायतका आदरवाचक शब्दमा लाग्ने क्रियापदलाई जनाउँछ । तसर्थ आदर र अनादर गरी दुई रूपलाई मात्र डोटेली क्रियापदले छुट्याउँछ ।

४.१० पक्षका आधारमा डोटेली क्रियापद

पक्ष क्रियाको कार्यको पूर्णता, अपूर्णता र निरन्तरता आदि अवस्थालाई सङ्केत गर्ने व्याकरणिक धारा हो । क्रियाको पूर्णता, अपूर्णता आदि विशेष कुरा बुझाएर कालसँग

भिन्नता राख्ने भएकोले पक्षलाई विशेष काल पनि भनिएको पाइन्छ । पक्ष बुझाउनको लागि पनि क्रियामा रूपायक प्रत्ययको संयोजन हुन्छ (गौतम र चापागाई, २०७० : १९५) ।

नेपाली भाषामा जस्तै डोटेली भाषिकामा क्रियाको कार्यको पूर्णता, अपूर्णता र निरन्तरता आदि अवस्थालाई सङ्केत गर्ने कालका पाँच पक्ष पाइन्छन् र ती प्रत्येक पक्षलाई जनाउने डोटेली क्रियापद र तिनको अभिव्यक्ति फरक हुन्छ । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

४.१०.१ भूतकालिक पक्ष

डोटेली भाषिकामा प्रयोग गरिने भूतकालिक पक्षबोधक क्रियापद निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :

४.१०.१.१ भूतकालको सामान्य पक्षबोधक क्रियापद

सामान्य पक्षले काम भएको वा नभएको अवस्थालाई सङ्केत गर्दछ अर्थात यसले कार्यको सामान्यतालाई बुझाउँछ (किरण र निराशी, २०७१ : ९२) । डोटेली भाषिकामा सामान्य पक्ष तिनै कालमा पाइन्छ ।

भूतकालको सामान्य पक्षले क्रियाको कार्य व्यापार सामान्य रूपमा अधि भइसकेको जनाउँछ (पौडेल, २०५८ : १०४) । डोटेली भाषिकामा यस पक्षको निर्माणमा धातुमा ई/या प्रत्यय लगाएर गरिन्छ । जस्तै

‘लेख्’ धातुको भूतकालको सामान्य पक्षको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	लेख्याँ (लेखे)	लेख्याँ (लेखे)	लेख्या (लेख्यौँ)	लेख्या (लेख्यौँ)
द्वि. पु.	अनादर	लेखी (लेखिस्)	लेखी (लेखिस्)	लेख्या (लेख्यौँ)	लेख्या (लेख्यौँ)
	आदर	लेख्या (लेख्यौँ)	लेख्या (लेख्यौँ)	लेख्या (लेख्यौँ)	लेख्या (लेख्यौँ)
तृ. पु.	अनादर	लेख्यो	लेख्यो	लेख्यो	लेख्यो
	आदर	लेख्यो	लेख्यो	लेख्यो	लेख्यो

तालिका न.४

उपरोक्त क्रियापदहरूको प्रयोग गरिएका केही वाक्यहरू निम्नानुसार छन् :

१. मुइले बेली चिठी लेख्या ।
मैले हिजो चिठी लेखें ।
२. हामले बेली चिठी लेख्याँ ।
हामी/हामीहरूले हिजो चिठी लेख्यौँ ।
३. तुइले बेली चिठी लेखी ।
तैले हिजो चिठी लेखिस् ।
४. तमुले बेली चिठी लेख्या ।
तिमी/तिमीहरूले हिजो चिठी लेख्यौँ ।
तपाईँ/तपाईँहरूले हिजो चिठी लेख्नुभयो ।

सामान्य भूतकालीन डोटेली क्रियापदमा लिङ्गभेद छैन भन्ने सामान्य पुरुषगत भिन्नता छ । आफ्नै मौलिक विशेषता बोकेको डोटेली क्रियापदका यस पक्षका अन्य रूपहरूअन्तर्गत खाया, बस्या, सियाँ, गया, नाच्या, गाराँ, सग्या, लुछ्या, उइन्या, सिलायाँ, पगायो, कुट्यो, रुवायो, बाल्यो आदि पर्दछन् ।

४.१०.१.२ भूतकालको अपूर्ण पक्षबोधक क्रियापद

अपूर्ण पक्षले क्रियाको अपूर्णतालाई सङ्केत गर्दछ (गौतम र चौलागाई, २०७० : १९६) । डोटेली भाषिकामा यस पक्षको रचना धातुमा डइ/डाइ (तै/दै) रूप लागेको कृदन्त पदमा भूतकालिन सहायक क्रिया “थ्य” का विभिन्न रूपावलीहरूको योगबाट बन्छ । डोटेली भाषिकामा अपूर्ण भूतकालमा लिङ्ग, वचन र आदरको भिन्नता सहायक क्रियाले मात्र जनाउँछ । जस्तै :

‘पड्’ धातुको भूतकालको अपूर्ण पक्षको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	पड्डाथ्याँ (पढ्दैथे)	पड्डाथ्याँ (पढ्दैथे)	पड्डाथ्याँ (पढ्दैथ्यौँ)	पड्डाथ्याँ (पढ्दैथ्यौँ)
द्वि. पु.	अनादर	पड्डाथी (पढ्दैथिस्)	पड्डाथी (पढ्दैथिस्)	पड्डलाथ्या (पढ्दैथ्यौँ)	पड्डलाथ्या (पढ्दैथ्यौँ)
	आदर	पड्डलाथ्या (पढ्दैथ्यौँ)	पड्डलाथ्या (पढ्दैथ्यौँ)	पड्डलाथ्या (पढ्दैथ्यौँ)	पड्डलाथ्या (पढ्दैथ्यौँ)
तृ. पु.	अनादर	पड्डलाथ्यो (पढ्दैथ्यो)	पड्डलाथी (पढ्दैथी)	पड्डलाथ्या (पढ्दैथे)	पड्डलाथिन् (पढ्दैथिन्)
	आदर	पड्डलाथ्या (पढ्दैहुनुहुन्थ्यो)	पड्डलाथिन् (पढ्दैहुनुहुन्थ्यो)	पड्डलाथ्या (पढ्दैहुनुहुन्थ्यो)	पड्डलाथिन् (पढ्दैहुनुहुन्थ्यो)

तालिका न.५

उपरोक्त क्रियापदहरूको प्रयोग गरिएका केही वाक्यहरू निम्नानुसार छन् :

१. मु किताब पड्डाथ्याँ ।
म किताब पढ्दैथे ।
२. हाम् किताब पड्डलाथ्याँ ।
हामी/हामीहरू किताब पढ्दैथ्यौँ ।
३. तु किताब पड्डाथी ।
तँ किताब पढ्दैथिस् ।
४. तम् किताब पड्डलाथ्या ।
तिमी/तिमीहरू किताब पढ्दैथ्यौँ ।

५. ऊ किताब पड्डाथ्यो ।

ऊ किताब पढ्दैथ्यो ।

६. उनु किताब पड्डाथ्या ।

उनी/उनीहरू किताब पढ्दैथे ।

डोटेली भूतकालीन अपूर्ण पक्षमा बहुवचन र आदरार्थी बुझाउन एकै किसिमका क्रियाको प्रयोग गरिन्छ भने लिङ्गभेदकका रूपमा पुलिङ्गीमा 'थ्यो' र स्त्रीलिङ्गीमा 'थी' सहायक क्रिया जोडिन्छन् । त्यसैगरी प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा एकवचनमा प्रयुक्त क्रिया फरक हुन्छन भने बहुवचन र आदरार्थी क्रियापदहरू समान हुन्छन् । यस पक्षका अन्य डोटेली क्रियापदहरूमा खान्नाथ्या, आउन्नाथ्यो, आउन्नाथी, गाउन्नाथी, अद्दलाथी, रुन्नाथ्यौं, हाँस्तलाथ्या, दिन्नाथी, प्याउन्नाथ्यो, खोउन्नाथिन आदि पर्दछन् ।

४.१०.१.३ भूतकालको पूर्ण पक्षबोधक क्रियापद

पूर्ण पक्ष भन्नाले क्रियामा वर्णित कार्यव्यापार बितेको समयमा सकिएको बोध गराउँछ । भूतकालमै कार्यारम्भ भई भूतकालमै पूर्णता गरेको जनाउने भूतकालीन पक्ष नै पूर्ण भूतकाल हो (लुईटेल, २०६३ : ५) ।

डोटेली भाषिकामा यस पक्षको रचना धातुमा 'य' जोडिएको कृदन्त पदमा भूतकालीन सहायक क्रिया थ्य/थ्या को योगबाट हुन्छ । डोटेली भाषिकामा पूर्ण भूतकालीन क्रियामा कृदन्त र सहायक क्रिया दुबैमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको भेद स्पष्ट देखिँदैन तर सहायक क्रियाको लिङ्गभेद तृतीय पुरुषमा मात्र भेटिन्छ । पूर्ण भूतकालीन क्रियापदको प्रयोग गरी यहाँ केही वाक्य तयार पारिएका छन् ।

‘काट्’ धातुको भूतकालको पूर्णपक्षको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	काट्याथ्याँ (काटेको थिए)	काट्याथ्याँ (काटेको थिए)	काट्याथ्याँ (काटेका थियौँ)	काट्याथ्याँ (काटेका थियौँ)
द्वि. पु.	अनादर	काट्याथी (काटेको थिइस्)	काट्याथी (काटेको थिइस्)	काट्याथ्याँ (काटेका थियौँ)	काट्याथ्याँ (काटेका थियौँ)
	आदर	काट्याथ्याँ (काटेका थियौँ)	काट्याथ्याँ (काटेका थियौँ)	काट्याथ्याँ (काटेका थियौँ)	काट्याथ्याँ (काटेका थियौँ)
तृ. पु.	अनादर	काट्याथ्यो (काटेको थियो)	काट्याथ्यो (काटेको थियो)	काट्याथ्यो (काटेको थियो)	काट्याथ्यो (काटेको थियो)
	आदर	काट्याथ्यो (काटेको थियो)	काट्याथ्यो (काटेको थियो)	काट्याथ्यो (काटेको थियो)	काट्याथ्यो (काटेको थियो)

तालिका न.६

उपरोक्त क्रियापदहरूको प्रयोग गरिएका केही वाक्यहरू निम्नानुसार छन् :

१. मुइले प्रभातै एक डोगो काट्या थ्याँ ।
मैले बिहानै एक डोको घाँस काटेको थिए ।
मैले बिहानै एक डोको घाँस काटेकी थिए ।
२. हामले प्रभातै एक डोगो घाँस काट्या थ्याँ ।
हामी/हामीहरूले बिहानै एक डोको घाँस काटेका थियौँ
३. तुइले प्रभातै एक डोगो घाँस काट्याथी ।
तैले बिहानै एक डोको घाँस काटेको थिइस् ।
४. तमुले प्रभातै एक डोगो घाँस काट्या थ्या ।
तिमी/तिमीहरूले बिहानै एक डोको घाँस काटेका थियोँ

५. उन्ने प्रभातै एक डोगो घाँस काट्या थ्यो ।

उसले बिहानै एक डोको घाँस काट्याको थियो ।

६. उन्ले प्रभातै एक डोगो घाँस काट्या थ्यो ।

उनीहरूले बिहानै एक डोको घाँस काटेका थिए ।

उहाँहरूले बिहानै एक डोको घाँस काट्नु भएको थियो ।

माथिका वाक्य र प्रयुक्त क्रियापदको आधारमा निम्नलिखित कुराहरू स्पष्ट हुन्छन् :

- क) यस पक्षको प्रथम पुरुषमा प्रयोग गरिने क्रियापदमा वचनगत र लिङ्गगत भेद पाइँदैन ।
- ख) द्वितीय पुरुषको अनादरमा लिङ्गभेद छैन भने वचनगत भेद देखिन्छ आदरमा कुनै किसिमको भेद देखिन्छ ।
- ग) तृतीय पुरुषको सबै कोटिमा समान रूपका क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ ।

यसैगरी भूतकालको पूर्ण पक्षलाई जनाउने अन्य डोटेली क्रियापदहरू पण्याथ्याँ, लायाथ्या, बाट्याथ्यो, काट्या थ्या, लेख्याथेउ, गयाथ्यौँ, रोयाथ्यो, पगायाथ्यो, भएइथी, भाग्याथ्या, लोटेइथी आदि हुन् ।

४.१०.१.४ भूतकालको अभ्यस्त पक्षबोधक क्रियापद

कार्यको आवृत्ति वा अभ्यस्तता जनाउने पक्ष अभ्यस्त पक्ष हो । अभ्यस्त पक्ष भूतकालमा मात्र हुन्छ । डोटेली भाषिकामा अभ्यस्त पक्षको क्रियाको रचना धातुबाट बनेका कृदन्तका साथ भूतकालीन सहायक क्रियाका समान रूपमा रहन्छन् । डोटेली भाषिकामा अभ्यस्त पक्षको क्रियापद बनाउँदा 'न्थ'+य/या रूपको प्रयोग हुने गर्दछ । अभ्यस्त पक्ष जनाउन डोटेली भाषिकामा प्रयोग गरिने डोटेली क्रियापदलाई निम्नानुसार विभाजन गरिएको छ :

‘जा’ धातुको भूतकालको अभ्यस्त पक्षको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	जान्थ्य (जान्थे)	जान्थ्य (जान्थे)	जान्थ्याँ (जान्थ्यौँ)	जान्थ्याँ (जान्थ्यौँ)
द्वि. पु.	अनादर	जान्थी (जान्थिस्)	जान्थी (जान्थिस्)	जान्थ्या (जान्थ्यौ)	जान्थ्या (जान्थ्यौ)
	आदर	जान्थ्या (जान्थ्यौ)	जान्थ्या (जान्थ्यौ)	जान्थ्या (जान्थ्यौ)	जान्थ्या (जान्थ्यौ)
तृ. पु.	अनादर	जान्थ्यो	जान्थ्यो	जान्थ्या (जान्थे)	जान्थ्या (जान्थे)

तालिका न.७

उपरोक्त क्रियापदहरूको प्रयोग गरिएका केही वाक्यहरू निम्नानुसार छन् :

१. मु पैल्ली -पैल्ली मामल जान्थ्य । म पहिले-पहिले मामाघर जान्थे ।
२. हामु पैल्ली- पैल्ली मामल जान्थ्याँ । हामी/हामीहरू पहिले-पहिले मामाघर जान्थ्यौँ ।
३. तु पैल्ली -पैल्ली मामल जान्थी । तँ पहिले-पहिले मामाघर जान्थिस् ।
४. तमु पैल्ली-पैल्ली मामल जान्थ्या । तिमी/तिमीहरू पहिले-पहिले मामाघर जान्थ्यौँ ।
तपाईं/तपाईंहरू पहिले-पहिले मामाघर जानुहुन्थ्यो ।
५. ऊ पैल्ली- पैल्ली मामल जान्थ्यो । ऊ पहिले-पहिले मामाघर जान्थ्यो ।
६. उनु पैल्ली-पैल्ली मामल जान्थ्या । उनी/उनीहरू पहिले-पहिले मामाघर जान्थे ।
उहाँहरू पहिले पहिले मामाघर जानुहुन्थ्यो ।

डोटेली भाषिकाका द्वितीय र तृतीय पुरुषको आदर र बहुवचन जनाउने अभ्यस्त क्रियापद समान छन् भने लिङ्गभेद कतै देखिन् ।

४.१०.१.५ भूतकालको अज्ञात पक्षबोधी क्रियापद

पहिले थाहा नभई पछि मात्र थाहा भएको अवस्था जनाउनेलाई अज्ञात पक्ष भनिन्छ (अधिकारी, २०५८ : १२१) । डोटेली भाषिकामा यो पक्षका क्रियापदको रचना धातुमा 'ययी'/'यायी' जोडिइ बनेका कृदन्त पदका साथ वर्तमान कालको सहायक क्रिया 'रैछ' योगबाट हुन्छ । यिनीहरूको रचना लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा गरिन्छ । डोटेली भाषिकामा अज्ञात पक्षको सहायक क्रियामा लिङ्गभेद पाइदैन तर कृदन्त पदमा पाइन्छ ।

'से' (सुत्) धातुको भूतकालको अज्ञात पक्षको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	सियारैछु (सुतेछु)	सियइरैछु (सुतेछु)	सियारैछु (सुतेछौँ)	सियारैछु (सुतेछौँ)
द्वि. पु.	अनादर	सियारैछइ (सुतेछस्)	सियइ रैछइ (सुतिछेस्)	सियारैछउ (सुतेछौ)	सियारैछउ (सुतेछौ)
	आदर	सियारैछउ (सुतेछौ)	सियारैछउ (सुतेछौ)	सियारैछउ (सुतेछौ)	सियारैछउ (सुतेछौ)
तृ.पु.	अनादर	सियारैछ (सुतेछ)	सियइरैछ (सुतिछे)	सियारैछन् (सुतेछन्)	सियारैछन् (सुतेछन्)
	आदर	सियारैछन् (सुतेछन्)	सियारैछन् (सुतेछन्)	सियारैछन् (सुतेछन्)	सियारैछन् (सुतेछन्)

तालिका न.८

उपरोक्त क्रियापदहरूको प्रयोग गरिएका केही वाक्यहरू निम्नानुसार छन् :

१. मु बेली दोफरतग सियारैछु । म हिजो दिउंसो सुतेछु ।
२. मु बेली दोफरतग सियइरैछु । म हिजो दिउंसो सुतेछु ।
३. हाम बेली दोफरतग सियारैछु । हामी/हामीहरू हिजो दिउंसो सुतेछौँ ।
४. तु बेली दोफरतग सियारैछइ । तँ हिजो दिउंसो सुतिछेस् ।
५. तमु बेली दोफरतग सियारैछउ । तिमी/तिमीहरू हिजो दिउंसो सुतेछौँ ।

६. तमु बेली दोफरतग सियारैछउ तपाइँ/तपाइँहरू हिजो दिउंसो सुत्नु भएछ ।

७. ऊ बेली दोफरतग सिया रैछ । ऊ हिजो दिउंसो सुतेछ ।

८. उनु बेली दोफरतग सिया रैछन् । उनी/उनीहरू हिजो दिउंसो सुतेछन् ।

यस पक्षको तिनै पुरुषको एकवचनमा लिङ्गभेद भने बहुवचनमा पुरुषभेद छ तर लिङ्गभेद छैन ।

४.१०.२ वर्तमान कालिक पक्ष

डोटेली भाषिकामा प्रयोग गरिने वर्तमानकालिक पक्षबोधक क्रियापद निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :

४.१०.२.१ वर्तमान कालको सामान्य पक्षबोधक क्रियापद

वर्तमान समयमा काम भएको जानकारी/सूचना दिने तर समयावधि नतोक्ने वर्तमानकालिक पक्ष नै सामान्य वर्तमान हो (लुईटेल, २०६३ : ९) । डोटेली भाषिकामा वर्तमान कालको सामान्य पक्षको रचना धातु+छ वा धातु+निछ बाट गरिन्छ । जसलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

‘पड्’ (पढ्) धातुको वर्तमानकालको सामान्य पक्षको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	पड्छु (पढ्छु)	पड्छु (पढ्छु)	पड्छौं (पढ्छौं)	पड्छौं (पढ्छौं)
द्वि. पु.	अनादर	पड्छइ (पढ्छस्)	पड्छई (पढ्छेस्)	पड्छउ (पढ्छौ)	पड्छउ (पढ्छौं)
	आदर	पड्छउ (पढ्छौं)	पड्छउ (पढ्छेउ)	पड्छउ (पढ्नुहुन्छ)	पड्छउ (पढ्नुहुन्छ)
तृ. पु.	अनादर	पड्छ (पढ्छ)	पड्छ (पढ्छे)	पड्छन् (पढ्छन्)	पड्छन् (पढ्छिन्)
	आदर	पड्छन् (पढ्छन्)	पड्छन् (पढ्छिन्)	पड्छन् (पढ्नुहुन्छ)	पड्छन् (पढ्नुहुन्छ)

तालिका न.९

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गरी देखाइएको छ :

१. मु किताब पड्दछु ।	म किताब पढ्छु ।
२. हाम किताब पड्दाछु ।	हामी/हामीहरू किताब पढ्छौं ।
३. तु किताब पड्दछइ ।	तँ किताब पढ्छस् ।
४. तु किताब पड्दछइ ।	तँ किताब पढ्छेस् ।
५. तमु किताब पड्दाछउ ।	तिमी/तिमीहरू किताब पढ्छौं ।
६. तमु किताब पड्दाछउ ।	तपाईं/तपाईंहरूकिताब पढ्नुहुन्छ ।
७. ऊ किताब पड्दछ ।	ऊ किताब पढ्छ ।
८. ऊ किताब पड्दछ ।	ऊ किताब पढ्छे ।
९. उनु किताब पड्दाछन् ।	उनी/उनीहरू किताब पढ्छन् ।
१०. उनु किताब पड्दछन् ।	उनी/उनीहरू किताब पढ्छन् ।
११. उनु किताब पड्दाछन् ।	उहाँ/उहाँहरूकिताब पढ्नुहुन्छ ।

माथिका वाक्य र प्रयुक्त क्रियापदको आधारमा निम्नलिखित कुराहरू स्पष्ट हुन्छन् :

- क) डोटेली भाषिकाको सामान्य वर्तमानकालिक पक्षको प्र. पु. एकवचन र बहुवचनमा प्रयोग गरिने क्रियापदहरूमा लिङ्गभेद पाइदैन भने आदरको भेद पनि देखिदैन ।
- ख) द्वि. पु. को एकवचनमा लिङ्गभेद पाइन्छ भने बहुवचन र आदरमा समान क्रियाको प्रयोग गरिन्छ र लिङ्गभेद पनि पाइदैन ।
- ग) यस पक्षको तृ. पु. को अनादर र आदरबोधक क्रियापदमा भिन्नता पाइन्छ ।
- घ) डोटेली भाषिकामा अनादरको 'तु' ले त र आदर भित्रको 'तमु'ले तिमी, तपाईं र हजुर जनाउने हुँदा सामान्य, उच्च र अतिउच्च आदरलाई जनाउने क्रियापद एउटै हुन्छ ।

४.१०.२.२ वर्तमान कालको अपूर्ण पक्षबोधक क्रियापद

वर्तमान कालको अपूर्ण पक्षले क्रियाव्यापार अहिले भएरहेको जनाउँछ (शर्मा, २०४८ : २३९) । डोटेली भाषिकामा यस पक्षको रचना धातुमा डइ/डाइ (दो/दै) आदि प्रत्यय लागेका कृदन्त पदमा वर्तमानकालिक सहायक क्रियाको योगबाट हुन्छ । कृदन्तमा लिङ्ग, वचन, आदरको तथा सहायक क्रियामा वचन, पुरुष र आदरको भिन्नता पाइन्छ । कृदन्तको पुरुषभेद तथा सहायक क्रियाको लिङ्गभेद पाइदैन । जस्तै :-

‘हिट्’ (हिड्) धातुको वर्तमानकालको अपूर्ण पक्षको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	हिट्लाछु (हिड्दैछु)	हिट्लाछु (हिड्दैछु)	हिट्छुँ (हिड्छौँ)	हिट्लाछुँ (हिड्छौँ)
द्वि. पु.	अनादर	हिट्छइ (हिड्छस्)	हिट्छइ (हिड्छस्)	हिट्छु (हिड्छौ)	हिट्लाछु (हिड्छौ)
	आदर	हिट्छऊ (हिड्छौ)	हिट्छु (हिड्छौ)	हिट्छु (हिड्छैहुनुहुन्छ)	हिट्लाछु (हिड्छैहुनुहुन्छ)
तृ. पु.	अनादर	हिट्छ (हिड्छे)	हिट्छ (हिड्छे)	हिट्छन् (हिड्छन्)	हिट्लाछन् (हिड्छन्)
	आदर	हिट्छन् (हिड्छैहुनुहुन्छ)	हिट्छन् (हिड्छैहुनुहुन्छ)	हिट्छन् (हिड्छैहुनुहुन्छ)	हिट्लाछन् (हिड्छैहुनुहुन्छ)

तालिका न.१०

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गरी देखाइएको छ :

१. मु हिट्लाछु । म हिड्दैछु ।
२. हाम् हिट्छुँ । हामी हिड्छौँ ।
३. तु हिट्छइ । तँ हिड्छस् ।

४. तमु हिट्टलाछऊ । तिमी/तिमीहरू हिड्दैछौं ।

५. तमु हिट्टलाछऊ । तपाईं/तपाईंहरू हिड्दै हुनुहुन्छ ।

माथिका वाक्य र प्रयुक्त क्रियापदको आधारमा निम्नलिखित कुराहरू स्पष्ट हुन्छन् :

- क) डोटेली भाषिकामा प्रयुक्त वर्तमानकालीन अपूर्ण पक्षबोधक क्रियाहरूमध्ये प्रथम पुरुष एकवचन र बहुवचन बुझाउने क्रियापदमा लिङ्गभेद देखिदैन ।
- ख) द्वितीय पुरुषमा प्रयुक्त एकवचनबोधक अनादर क्रियापदमा लिङ्गभेद देखिदैन भने बहुवचनबोधक आदरार्थी क्रियापद पनि समान किसिमका हुन्छन् ।
- ग) तृतीय पुरुष जनाउने अनादरबोधक क्रियापदमा लिङ्गभेद पाइँदैन भने अरू सबै क्रियापद समान हुन्छन् ।

यस पक्षबोधक अन्य क्रियापदहरूमा हिट्टलाग्या छु, बोल्लाछु, चुट्टलाछन्, लिब्दलागेइ छन्, जानलाग्या छन्, धुन्लाछु, रुन्लाछु, काट्टलागेइ छन्, हात्तलाग्या छन्, दगुड्डलागेइ छु आदि विविध पर्दछन् ।

४.१०.२.३ वर्तमान कालको पूर्ण पक्षबोधक क्रियापद

पूर्ण वर्तमानले क्रियाको व्यापार अघि नै सकिएको तर त्यसको प्रभाव अहिले पनि रहेको जनाउँछ (शर्मा, सन् २००५ : २४१) । डोटेली भाषिकामा क्रियाको रचनामा धातुमा 'यक्' प्रत्यय जोडिइ यी क्रियाहरू बन्दछन् । कृदन्तमा लिङ्ग, वचन, आदर तथा सहायक क्रियामा वचन, पुरुष र आदरमा भिन्नता पाइन्छ भने कृदन्तको पुरुषभेद तथा सहायक क्रियाको लिङ्गभेद पाइँदैन ।

जस्तै :

‘भन्’ धातुको वर्तमानकालको पूर्ण पक्षको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	भन्यकोछु (भनेकोछु)	भन्यकीछु (भनेकीछु)	भन्यकाछुँ (भनेकाछौँ)	भन्यकाछुँ (भनेकाछौँ)
द्वि. पु.	अनादर	भन्यकोछइ (भनेकोछस्)	भन्यकीछइ (भनेकीछेस्)	भन्यकाछउ (भनेकाछौ)	भन्यकीछउ (भनेकीछौ)
	आदर	भन्यकाछऊ (भन्नुभएकोछ)	भन्यकीछउ (भन्नुभएकोछ)	भन्यकाछउ (भन्नुभएकोछ)	भन्यकाछउ (भन्नुभएकोछ)
तृ.पु.	अनादर	भन्यकोछ (भनेकोछ)	भन्यकीछ (भनेकीछे)	भन्यकाछन् (भनेकाछन्)	भन्यकीछन् (भनेकीछिन्)
	आदर	भन्यकाछन् (भन्नुभएकोछ)	भन्यकीछन् (भन्नुभएकोछ)	भन्यकाछन् (भन्नुभएकोछ)	भन्यकीछन् (भन्नुभएकोछ)

तालिका न.११

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गरी देखाइएको छ :

१. मुइले छाउका बारेमा केइ भन्यको छु ।
मैले महिनावारीका बारेमा केही भनेकोछु ।
२. मुइलेले छाउका बारेमा केइ भन्यकी छु ।
मैले महिनावारीका बारेमा केही भनेकीछु ।
३. हामले छाउका बारेमा केइ भन्यका छुँ ।
हामी/हामीहरूले महिनावारीका बारेमा केही भनेका छौँ ।
४. तुइले छाउका बारेमा केइ भन्यको छइ ।
तैले महिनावारीको बारेमा केही भनेकोछस्

५. तुइले छाउका बारेमा केइ भन्यकी छइ ।
तैले महिनावारीको बारेमा केही भनेकीछेस् ।
६. तमले छाउका बारेमा केइ भन्यकी छउ ।
तिमी/तिमीहरूले महिनावारीको बारेमा केही भनेका छौं ।
७. उन्ने छाउका बारेमा केइ भन्यको छ ।
उसले महिनावारीको बारेमा केही भनेकोछ ।
८. उन्ने छाउका बारेमा केइ भन्यकी छ ।
उसले महिनावारीको बारेमा केही भनेकी छ ।
९. उन्ने छाउका बारेमा केइ भन्यका छन् ।
उन/उनीहरूले महिनावारीको बारेमा केही भनेका छन् ।
१०. उन्ने छाउका बारेमा केइ भन्यकी छन् ।
उनले महिनावारीको बारेमा केही भनेकी छन् ।

माथिका वाक्य र प्रयुक्त क्रियापदको आधारमा निम्नलिखित कुराहरूस्पष्ट हुन्छन् :

- क) प्रथम पुरुष एकवचनमा लिङ्गभेद पाइन्छ भने बहुवचनमा छैन ।
- ख) द्वितीय पुरुषको अनादर एकवचन र बहुवचनबोधक डोटेली क्रियापदमा लिङ्गभेद पाइन्छ भने आदरको एकवचनमा लिङ्गभेद छ भने बहुवचनमा छैन ।
- ग) तृतीय पुरुषको आदर र अनादर दुबैमा लिङ्गभेद पाइन्छ र वचनगत समानता छ ।

तसर्थ डोटेली भाषिकाको पूर्ण वर्तमान पक्षमा प्रयुक्त क्रियापदहरू कोटिगत आधारमा भिन्न देखिन्छन् । अन्य यस पक्षका डोटेली क्रियापदहरू सुन्याछ, अर्याछ, गयइछ, भयइछ, जित्याछन, खायाछन्, लायाछन्, सियइछ, भयइछ, काट्याछ, बाट्याछ, पगायाछ, अगायाछ, अगायइछ, पण्यइछ, टाम्याछ, हेर्याछ, लिब्याछ, बाल्याछ आदि हुन् ।

४.१०.३ भविष्यत्कालिक पक्ष

डोटेली भाषिकामा प्रयोग गरिने भविष्यत्कालिक पक्षबोधक क्रियापद निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :

४.१०.३.१ भविष्यत्कालको सामान्य पक्षबोधक डोटेली क्रियापद

निश्चयका साथ क्रियाको कार्यव्यापार आउँदो समयमा घटित हुन्छ, भने त्यसलाई सामान्य भविष्यत्काल भनिन्छ । यस निश्चयात्मक भविष्यत्कालले आगामी समयमा निश्चित रूपमा काम हुन्छ भन्ने सूचना दिन्छ, तर समयावधि तोक्दैन (लुईटेट, २०६३ : १३) ।

डोटेली भाषिकामा धातुमा न्य/न्या जस्ता प्रत्यय लागि 'हु' सहायक क्रियाको संयोजनद्वारा भविष्यत्कालिक सामान्य पक्षका क्रियापदहरू बन्दछन् । यस कालका डोटेली क्रियापदहरूलाई तलको तालिका र वाक्यहरूमा प्रयोग गरी देखाइएको छ :

'दि' धातुको भविष्यत्कालको सामान्य पक्षको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	दिन्य हुँ (गर्नेछु)	दिन्य हुँ (गर्नेछु)	दिन्य हुँ (गर्नेछु)	दिन्य हुँ (गर्नेछु)
द्वि. पु.	अनादर	दिन्य होइ (गर्नेछस्)	दिन्यहोइ (गर्नेछेस्)	दिनेहउ (गर्नेछौँ)	दिनेहउ (गर्नेछौँ)
	आदर	दिन्यहउ (गर्नेछौँ)	दिन्यहउ (गर्नेछौँ)	दिन्यहउ (गर्नेछौँ)	दिन्यहउ (गर्नेछौँ)
तृ.पु.	अनादर	दिन्य हो (गर्नेछ)	दिन्य हो (गर्नेछ)	दिन्य हुन् (गर्नेछन्)	दिन्य हुन् (गर्नेछन्)
	आदर	दिन्य हुन् (गर्नेछन्)	दिन्य हुन् (गर्नेछन्)	दिन्य हुन् (गर्नेछन्)	दिन्य हुन् (गर्नेछन्)

तालिका न.१२

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गरी देखाइएको छ :

१. मु एक दिन निक्केरी गाली दिन्य हुँ ।
म एक दिन बेस्सरी गाली गर्नेछु ।
२. हाम् एक दिन निक्केरी गाली दिन्य हुँ ।
हामी/हामीहरू एक दिन बेस्सरी गाली गर्नेछौं ।
३. तु एक दिन निक्केरी गाली दिन्य होइ ।
तँ एक दिन बेस्सरी गाली गर्नेछस् ।
४. तमु एकदिन निक्केरी गाली दिन्य हउ ।
तिमी/तिमीहरू एक दिन बेस्सरी गाली गर्नेछौं ।
तपाईं/तपाईंहरू एक दिन बेस्सरी गाली गर्नु हुनेछ ।
५. ऊ एक दिन निक्केरी गाली दिन्य हो
ऊ एक दिन बेस्सरी बेस्सरी गर्नेछ ।
६. उनु एक दिन निक्केरी गाली दिन्य हुन् ।
उनी/उनीहरू एक दिन बेस्सरी गाली गर्नेछन् ।
उहाँहरू एक दिन बेस्सरी गाली गर्नु हुनेछ ।

भविष्यतकालीन सामान्य पक्षबोधक क्रियापदको पुरुषमा भिन्नता छ भने आदर र बहुवचन जनाउने क्रियापदमा समानता पाइन्छ । यस पक्षमा प्रयुक्त क्रियापदमा लिङ्गभेद छैन ।

४.१०.३.२ भविष्यत्कालको अपूर्ण पक्षबोधक डोटेली क्रियापद

आउँदो समयमा भइरहने क्रियाको कार्यव्यापारलाई अपूर्ण भविष्यत् भनिन्छ । आगामी समयको कुनै विन्दुमा कार्यारम्भ भई निरन्तर जारी रहिरहनेछ भन्ने सूचना दिने भविष्यत्कालीन पक्ष नै अपूर्ण भविष्यत् हो (लुईटेल, २०६३ : ११४) । डोटेली भाषिकामा

यस पक्षको रचना यइ/याइ (तै/दै) को साथमा हु+न्य छ (नेछ), नेछु, नेछौँ सहायक क्रिया जोडिएर बन्दछन् । डोटेली भाषिकामा अपूर्ण भविष्यत्कालको क्रियाको कृदन्तमा लिङ्ग, वचन, आदरको भिन्नता पाइन्छ तर कालबोधक क्रिया (हुन्य+छ) ले भने लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर कुनैको भेद देखाउँदैन ।

‘बस्’ धातुका अपूर्ण भविष्यत्कालीन पक्षका रूपहरू

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	बस्त लाग्या हुन्यछु (बस्दै हुनेछु)	बस्त लागेइ हुन्यछु (बस्दै हुनेछु)	बस्त लाग्या हुन्यछु (बस्दै हुनेछौँ)	बस्त लाग्यइ हुन्यछु (बस्दै हुनेछौँ)
द्वि. पु.	अनादर	बस्त लाग्या हुनेछइ (बस्दै हुनेछस्)	बस्त लागेइ हुन्य छइ (बस्दै हुनेछेस्)	बस्त लाग्या हुन्य छउ (बस्दै हुनेछौ)	बस्त लागेइ हुन्य छउ (बस्दै हुनेछौ)
	आदर	बस्त लाग्या हुन्य छउ (बस्दै हुनेछौ)	बस्त लागेइ हुन्य छउ (बस्दै हुनेछौ)	बस्त लाग्या हुन्य छउ (बस्दै हुनेछौ)	बस्त लाग्या हुन्य छउ (बस्दै हुनेछौ)
तृ.पु.	अनादर	बस्त लाग्या हुन्य छ (बस्दै हुनेछ)	बस्त लागेइ हुन्य छ (बस्दै हुनेछे)	बस्त लाग्या हुन्य छन् (बस्दै हुनेछन्)	बस्त लाग्या हुन्य छउ (बस्दै हुनेछौ)
	आदर	बस्त लाग्या हुन्य छन् (बस्दै हुनेछन्)	बस्त लागेइ हुन्य छन् (बस्दै हुनेछन्)	बस्त लाग्या हुन्य छन् (बस्दै हुनेछन्)	बस्त लाग्या हुन्य छन् (बस्दै हुनेछन्)

तालिका न.१३

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गरी देखाइएको छ :

- मु भोल यैतक घर बस्त लाग्या हुन्य छु ।
म भोली यसबेला घरमा बस्दै हुनेछु ।

२. मु भोल यैतक घर बस्त लागेइ हुन्य छु ।
म भोली यसबेला घरमा बस्दै हुनेछु ।
३. हाम भोल यैतक घर बस्त लाग्या हुन्य छु ।
हामी/हामीहरू भोली यसबेला घरमा बस्दै हुनेछौं ।
४. तु भोल यैतक घर बस्त लाग्या हुनेछइ ।
तँ भाली यसबेला घरमा बस्दै हुनेछस् ।
५. तम भोल यैतक घर बस्त लाग्या हुनेछउ ।
तिमी/तिमीहरू भोली यसबेला घरमा हुनुहुनेछ ।
तपाईं/तपाईंहरू भोली यसबेला घरमा बस्दै हुनुहुनेछ ।

४.१०.३.३ भविष्यत् कालको पूर्ण पक्षबोधी डोटेली क्रियापद

आउँदो समयमा क्रियामा वर्णित कार्यव्यापार सुरुभई पूरा भएको जनाउने भविष्यत्कालिक पक्ष नै पूर्ण भविष्यत् काल हो । क्रियाको कार्यव्यापारपछि आउने समयमा निश्चितताका साथ पूर्ण रूपमा घटित हुन्छ भन्ने बुझाएमा त्यसलाई पूर्ण भविष्यत् काल भनिन्छ (लुईटेल, २०६३ : १५) ।

डोटेली भाषिकामा यस पक्षको रचना धातुमा यको/यका/यकी जोडिइ बनेका कृदन्त पदका साथ भविष्यत्कालिक सहायक क्रिया हुन्यछ (हुनेछ), हुन्यछौ (हुनेछौ) जस्ता रूपबाट हुने गर्छ । डोटेली भाषिकामा पूर्ण भविष्यत्कालीन क्रियाको कृदन्तमा लिङ्ग, वचन र आदर तथा सहायक क्रियामा वचन, पुरुष र आदरको भिन्नता पाइन्छ । यस पक्षका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

‘पाग्’ धातुको भविष्यत्कालको पूर्ण पक्षको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	पगाएको हुन्यछु (पकाएको हुनेछु)	पगाएकी हुन्यछु (पकाएको हुनेछु)	पगाएका हुन्यछु (पकाएको हुनेछौं)	पगाएकी हुनेछु (पकाएको हुनेछौं)
द्वि. पु.	अनादर	पगाया हुन्यछइ (पकाएको हुनेछस्)	पगाया हुन्य छइ - पकाएकी हुनेछेस्)	पगाया हुन्य छु (पकाएको हुनेछौं)	पगायइ हुन्य छु (पकाएकी हुनेछौं)
	आदर	पगाएको हुन्य छु (पकाएको हुनेछौं)	पगाएको हुन्य छु (पकाएको हुनेछौं)	पगाएको हुन्य छु (पकाएको हुनेछौं)	पगाएको हुन्य छु (पकाएको हुनेछौं)
तृ. पु.	अनादर	पगाएको हुन्य छु (पकाएको हुनेछु)	पगाएकी हुन्य छु (पकाएकी हुनेछे)	पगाएका हुन्य छन् (पकाएका हुनेछन्)	पगाएकी हुन्य छन् (पकाएकी हुनेछन्)
	आदर	पगाएका हुन्य छन् (पकाएका हुनेछन्)	पगाएकी हुन्य छन् (पकाएकी हुनेछन्)	पगाएका हुन्य छन् (पकाएका हुनेछन्)	पगाएकी हुन्य छन् (पकाएकी हुनेछन्)

तालिका न.१४

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गरी देखाइएको छ जस्तै :-

१. मुइले खानु पगायको हुन्य छु ।
मैले खाना पकाएको हुनेछु ।
२. मुइले खानु पगायकी हुन्य छु ।
मैले खाना पकाएकी हुने छु ।

३. हामले खानु पगाएका हुन्य छउँ ।
हामी/हामीहरूले खाना पकाएका हुनेछौँ ।
४. हामले खानु पगाएकी हुन्य छउँ ।
हामी/हामीहरूले खाना पकाएकी हुनेछौँ ।
५. तुइले खानु पगाएको हुन्यछइ ।
तैले खाना पकाएको हुनेछस् ।
६. तुइले खानु पगाएकी हुन्यछइ ।
तैले खाना पकाएकी हुनेछेस् ।
७. तमले खानु पगाएका हुन्य छउ ।
तिमी/तिमीहरूले खाना पकाएका हुनेछौ ।
तपाईँ/तपाईँहरूले खाना पकाउनु भएको हुनेछ ।
८. उन्ने खानु पगाएको हुन्य छ ।
उसले खाना पकाएको हुने छ ।
९. उन्ने खानु पगाएकी हुन्य छ ।
उसले खाना पकाएकी हुने छ ।
१०. उन्ले खानु पगाएका हुन्य छन् ।
उनी/उनीहरूले खानापकाएका हुने छन् ।
उहाँ/उहाँहरूले खाना पकाउनु भएको हुनेछ ।

यसै गरी अन्य पूर्ण भविष्यत्कालिक डोटेली क्रियापदहरूमा

खायकी हुन्यछ	खाएकी हुनेछु
लायकी हुन्यछ	लाएकी हुनेछु
धोयका हुन्यछन्,	धोएका हुनेछन्
धोयकी हुन्यछन्	धोएकी हुनेछन्

बजायको हुन्छ,	बजाएको हुनेछु
बजायका हुन्छउ	बजाएका हुनेछौं
आयकी हुन्छ	आएकी हुनेछु
आयका हुन्छन्	आएका हुनेछन् आदि पर्दछन् ।

४.११ भाव वा अर्थका आधारमा क्रियापद

क्रियामा निहित इच्छा, सम्भावना, आज्ञा आदि वक्ताको आशय, अर्थ वा भाव अभिव्यक्त गर्ने व्याकरणात्मक धारा अर्थ हो । यसलाई नेपालीमा भाव पनि भनिन्छ । नेपालीमा सामान्यार्थ, आज्ञार्थ, इच्छार्थ सम्भावनार्थ, प्रश्नार्थ र सङ्केतार्थ मान्नु उपयुक्त देखिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७० : १९७) । नेपालीमा भै वक्ताको मनोभाव बुझाउने डोटेली क्रियापदलाई निम्नानुसार विभाजन गरिएको छ :

४.११.१ सामान्यार्थ

वक्ता वा लेखकको सामान्य वृत्ति वा निश्चय बुझाउने क्रियालाई सामान्य क्रिया भनिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७० : १९८) । डोटेली भाषिकामा प्रयुक्त वक्ताको सामान्य मनोभाव बुझाउने सामान्यार्थक क्रियापदहरू निम्नानुसार छन् :

‘ खा ’ धातुका सामान्यार्थक रूपावली

	भूतकाल	वर्तमानकाल	भविष्यत् काल
सामान्य पक्ष	खायाँ (खाएँ, खायाँ)	खान्छु / खानाछु (खान्छु/ खान्छौं)	खान्य हुँ (खानेछु / खानेछौं)
अपूर्ण पक्ष	खान्नाथ्याँ (खादैथिए/ खादैथियाँ)	खान्नाछु (खादैछु/खादैछौं)	खान्नागेइहुन्य हुँ/ खान्नाग्याहुन्य हुँ (खादै हुनेछु/खादै हुनेछौं)
पूर्ण पक्ष	खायाथ्याँ (खाएको थिए/खाएका थियाँ)	खायाछु (खाएको छु/ खाएका छौं)	खाया हुन्यहुँ (खाएकी हुनेछु/खाएका हुनेछौं)
अज्ञात पक्ष	खायारैछ (खाएछ/खाएछन्)		
अभ्यस्त पक्ष	खान्थ्याँ खान्थे/ खान्थ्याँ		

तालिका न.१५

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

१. मुइले अन्नी खायौं ।	मैले खाजा खाएँ ।
२. हामले अन्नी खायौं ।	हामी/हामीहरूले खाजा खायौं ।
३. मु अन्नी खान्छु ।	म खाजा खान्छु ।
४. हाम अन्नी खान्छौं ।	हामी/हामीहरू खान्छौं ।
५. मु खाजा खान्छु ।	म खाजा खान्छु ।
६. मु अन्नी खान्छौं ।	म खाजा खाँदै थिए ।
७. मु अन्नी खान्छु ।	म खाजा खाँदैछु ।
८. मु अन्नी खान्छौं हुन् ।	म खाजा खाँदै हुनेछु ।
९. मुइले अन्नी खायौं ।	मैले खाजा खाएकी थिए ।
१०. मुइले अन्नी खायौं ।	मैले खाजा खाएकी छु ।
११. मुइले अन्नी खायौं हुन् ।	मैले खाजा खाएकी हुनेछु ।
१२. मुइले अन्नी खायौं ।	मैले खाजा खाएछु ।
१३. मु अन्नी खान्छौं ।	म खाजा खान्छे ।
१४. हाम अन्नी खान्छौं ।	हामी/हामीहरू खान्छौं ।

क्रियाको सामान्य भाव बुझाउने अन्य डोटेली क्रियापदहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :

डोटेली	नेपाली
खायो	खायो
खायौं	खाए
पढ्छ	पढ्छ
खानेहो	खानेछ

लाउन्थी	लाउथी
हाँस्या	हास्नुभयो
जान्छई	जान्छस्
आउन्छइ	आउछस्
अरिन्	गरिन्
चण्यो	चढ्यो
खाल्लइ	खालास
खानैन्	खान्
आथिन	छैन्
हइनब	होइन
गइनब	गइनन्
धेग्यो	देख्यो
पगायो	पकायो
सुगायो	सुकायो
निफल्यो	केलायो
पिनी	पिसी
चिर्यो	च्यात्यो आदि ।

४.११.२ आज्ञार्थ

आज्ञा, हुकुम आदि अर्थ बुझाउने क्रिया रूपलाई आज्ञार्थ भनिन्छ । स्तरीय नेपाली भाषामा भै डोटेली भाषिकामा पनि द्वितीय पुरुषको एकवचन र बहुवचनमा मात्र आज्ञाबोधक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ । जसलाई तलको तालिकाद्वारा प्रस्ट पारिएको छ :-

पुरुष	आदर	एकवचन	बहुवचन
द्वितीय पुरुष	अनादर	जा/भन्/जनजा (जा/ भन्/ नजा)	जाय/भन/जनजाय (जाऊ/ भन/ नजाऊ)
	आदर	जाय/भन/जनजाय (जाऊ/ भन/ नजाऊ)	जाय/भन/जनजाय (जानुहोस्/भन्नुहोस्/ नजानुहोस्)

तालिका न.१७

माथि तालिकामा दिइएका क्रियाका रूपहरूको वाक्यमा प्रयोग यस प्रकार गर्न सकिन्छ । जस्तै :

१.	तु घर <u>जा</u> ।	तँ घर जा ।
२.	तु कथा <u>भन्</u> ।	तँ कथा भन् ।
३.	तु खेल्न <u>जनजा</u> ।	तँ खेल्न नजा ।
४.	तमु घर <u>जाय</u> ।	तिमी/तिमीहरू घर जाऊ । तपाईं/तपाईंहरू घर जानुहोस् ।
५.	तमु कथा <u>भन्</u> ।	तिमी/तिमीहरू कथा भन् । तपाईं/तपाईंहरू कथा भन्नुहोस् ।
६.	तमु खेल्न <u>जनजाय</u> ।	तिमी/तिमीहरू खेल्न नजाऊ । तपाईं/तपाईंहरू खेल्न नजानुहोस् ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा प्रयुक्त रेखाङ्कित शब्दहरू डोटेली आज्ञार्थक क्रिया हुन् । डोटेली भाषिकामा आदर र बहुवचनमा समान किसिमका क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । तसर्थ यहाँ 'तमु' शब्दले आदर र बहुवचन दुबैको सङ्केत गरेको छ । अन्य आज्ञार्थक क्रियापदहरू निम्नानुसार छन् :-

डोटेली	नेपाली
जा	जा
खा	खा
अर	गर
जाय	जानुहोस्
गाय	गाउनुहोस्
पगा	पका
धुय	धुनुहोस
पख	पर्ख
काइजनजा	कतैनजा
जनखायइ	नखाएस्
सिइर	सुतीराख
पण	पढ्
सुगाय	सुकाऊ / सुकाउनुहोस्
भन	भन्नुहोस्
जनअर	नगर
दे	दे
काट्	काट
बनाय	बनाउनुहोस्
लैजाय	लैजाऊ / लैजानुहोस्
छप्पन्नलाग	चुपलाग
आय	आऊ / आउनुहोस् ।
धेगा	देखा
लुगाय	लुकाऊ / लुकाउनुहोस् आदि ।

४.११.३ इच्छार्थ

इच्छार्थले वक्ता वा लेखकको अनुरोध, विन्ती, प्रार्थना, इच्छा आदि भावको सङ्केत गर्छ (गौतम र चौलागाई, २०७० : १९८) । डोटेली भाषिकामा इच्छार्थक क्रियापदको रचना धातुमा 'उ/औं/एइ/या/उ/उन' (ऊँ, औँ, एस्, ए, ओस, ऊन) जस्ता रूपहरू मिलेर हुने देखिन्छ । जसलाई तलको तालिकाद्वारा प्रस्ट्याइएको छ :

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	खाउँ, पडु (खाउँ, पढुँ)	खाउँ, पडु (खाऔँ, पढौँ)
द्वितीय पुरुष	भएइ, जानेइँ (भएस्, जानेस्)	भया, जान्या (हुनु, जान्नु)
तृतीय पुरुष	लेखउ, पडउ (लेखोस्, पढोस्)	लेखुन, पडुन (लेखुन, पढुन)

तालिका न.१८

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

१.	मु सदाइँ मिठो <u>खाउँ</u> ।	म सधैं मीठो खाउँ ।
२.	मु भिक्कै <u>पडु</u> ।	म धेरै पढुँ ।
३.	हामु सदाइँ मिठो <u>खाउँ</u> ।	हामी/हामीहरू सधैं मिठो खाऔँ ।
४.	हमु भिक्कै <u>पडु</u> ।	हामी/हामीहरू धेरै पढौँ ।
५.	तु ठूलो मान्स <u>भएइ</u> ।	तँ ठूलो मान्छे भएस् ।
६.	तु ज्ञान विज्ञान सब <u>जानेइँ</u> ।	तँ ज्ञान-विज्ञान सब जानेस् ।
७.	तमु ठूला मान्स <u>भया</u> ।	तिमी/तिमीहरू ठूला मान्छे हुनु ।
८.	तमु ज्ञान-विज्ञान सब <u>जान्या</u> ।	तिमी/तिमीहरू ज्ञान-विज्ञान सबै जान्नु ।
९.	ऊ निगो चिठी <u>लेखउ</u> ।	ऊ राम्रो चिठी लेखोस् ।
१०.	ऊ पुराण <u>पडउ</u> ।	ऊ पुराण पढोस् ।
११.	उनु निगो चिठी <u>लेखू</u> न ।	उनी/उनीहरू राम्रो चिठी लेखून ।
१२.	उनु पुराण <u>पडु</u> न ।	उनी/उनीहरू पुराण पढून ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा प्रयुक्त रेखाङ्कित शब्दहरू डोटेली इच्छार्थक क्रिया हुन् । अन्य इच्छार्थक क्रियापदहरू निम्नानुसार छन् :-

डोटेली	नेपाली
भएइ	भएस्
खाऊन	खाऊन
होऊन	होऊन
जनहुन	नहुन
अरून	गरून
जनअरून	नगरून
बाँचिरया	बाँचिरहनु
निगो होइजाउ	राम्रोहोस्
नहोऊ	नहोस्
सुनु	सुनाँ
फर्गिउन	फर्किउन
अरू	गरु
पगाओस	पकाओस
धेगु	देखु
नलागउ	नलागोस्
होइजाउन	हुन आदि ।

४.११.४ सम्भावनार्थ

सम्भावनाले क्रियामा संयोजित रूपायक प्रत्ययका माध्यमबाट वक्ताको सम्भावना, अङ्कल आदि अर्थ वा भाव बुझाउँछ । यसैले सम्भावनार्थक क्रियारूपले निश्चित भइनसकेका कुराको पूर्वानुमान गर्ने कार्यमात्र गर्दछन् (गौतम र चौलागाई, २०७० :१९९) ।

डोटेली भाषिकामा वक्ताको सम्भावना, अनुमान आदि अर्थ बुझाउने क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ ।

जस्तै :-

‘जा’ धातुका संभावनार्थक रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र.पु.	Ø	जाउँलो (जाउँला)	जाउँलो (जाउँला)	जाउँला (जाऔंला)	जाउँला (जाऔंला)
द्वि.पु.	अनादर	जाल्लइ (जालास्)	जाल्ली (जालिस्)	जाल्ला (जाऔंला)	जाल्ला (जाऔंला)
	आदर	जाल्ला (जाऔंला)	जाल्ला (जाऔंला)	जाल्ला (जाऔंला)	जाल्ला (जाऔंला)
तृ.पु.	अनादर	जाला (जाला)	जाली (जाली)	जान्ना (जालान्)	जान्ना (जालान्)
	आदर	जान्ना (जालान्)	जान्ना (जालान्)	जान्ना (जालान्)	जान्ना (जालान्)

तालिका न.१९

तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसारका वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

१. म बासाइतक घुम्द जाउँलो । म साँभं घुम्न जाउँला ।
२. हामु बासाएतक घुम्द जाउँला । हामीहरू साँभं घुम्न जाऔंला ।
३. तु बासाइतक घुम्द जाल्लइ । तँ साँभं घुम्न जालास् ।
३. तु बासाइतक घुम्द जाल्ली । तँ साँभं घुम्न जालिस् ।
४. तमु बासाइतक घुम्द जाल्ला । तिमी/तिमीहरू साँभं घुम्न जाऔंला ।
५. ऊ बासाइतक घुम्द जाला । ऊ साँभं घुम्न जाला ।
६. ऊ बासाइतक घुम्द जाली । ऊ साँभं घुम्न जाली ।
७. उनु बासाइतक घुम्द जान्ना । उनी/उनीहरू साँभं घुम्न जालान ।
८. उनु बासाइतक घुम्द जान्ना । उहाँ/उहाँहरू साँभं घुम्न जानुहोला ।

अन्य डोटेली सम्भावनार्थक क्रियापदहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :

डोटेली	नेपाली
अरूला	गरौला
पणुला	पढौला
लेखुला	लेखुला / लेखौला
पणला	पढ्ला
खेलली	खेल्ली
बसली	बस्ली
अरूला	गरुला
भनुली	भनौली
लेखल्लइ	लेख्लास
पणला	पर्ला
भणली	खस्ली
हुन्ना	होलान
आउन्नी	आउनुहोला
नाचुली	नाचौला
लेखला	लेख्ला
लाउन्ना	लगाउलान
पगाला	पकाउनुहोला
सरुली	सरौला
आला	आउनुहोला आदि ।

४.११.५ सङ्केतार्थ

सङ्केतार्थले पूर्व क्रियामा घटित घटनाहरूको कारणबाट पछिल्ला क्रियाका कार्यको सङ्केत गर्दछ । यसमा दुईवटा क्रिया र वाक्यात्मक संरचना रहने हुनाले पछिल्लो वाक्य कारणबोधक र दोस्रो कार्यबोधक रहेका हुन्छन् (गौतम र चौलागाई, २०७० : १९९) । कारण र कार्य दुवैभाव जनाउने डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदहरू निम्नानुसार छन् :

१. घाम लागेपछि बिस्कन सुक्दथ्यो ।
घाम लागेपछि बिस्कन सुक्थ्यो ।
२. मेग लागेपछि गौ उमद्देथ्या ।
पानी परेपछि गहुँ उम्रिन्थे ।
३. तु निगरी पणेपछि पास हुनेछइ ।
तिमीले राम्ररी पढ्यौ भने पास हुन्छौ ।
४. घोणा चणे लोटिन्छ ।
घोडा चढे लडिन्छ ।
५. दारु खाय भने नशा लाग्दाछन् ।
रक्सी खायो भने नशा लाग्छ ।
६. मेघ लाग्या बेला बाटो हिलो हुन्छ ।
पानी पर्यो भने बाटो हिलो हुन्छ ।
७. अट्टा पणेरे जम्माई आम भण्या ।
असिना परेर जम्मै आँप सखाप पार्यो ।
८. फूल फुल्याभ्या राणो हुन्थ्यो ।
फूल फुलेको भए राम्रो हुन्थ्यो ।
९. छाइ खाया मोट्टाइन्छ ।
मोही खाए मोटाइन्छ ।

१०. ओखतो खाय जर निगो हुन्छ ।
 औषधी खाए ज्वरो सञ्चो हुन्छ ।
११. उन्ले नौगरी पाए निगो हुन्थ्यो ।
 उनले जागिर पाए राम्रो हुन्थ्यो ।
१२. बन्न खुल्या पाहाण जान्थ्युँ ।
 बन्द खुले पहाड जान्यौँ ।

उपरोक्त वाक्यहरूमा सङ्केतार्थ क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । अन्य सङ्केतबोधक डोटेली क्रियापदहरू निम्नानुसार छन् :

डोटेली	नेपाली
सुक्देथ्यो	सुकथ्यो
हुन्छ	हुन्छ
हुन्थ्यो	हन्थ्यो
जाउँली	जाउँला
हुन्थी	हुन्थ्यो
सुन्नेथेउ	सुन्थ्यौँ
जान्थ्य	जान्थे
लोटिन्छ	लडिन्छ
पड्डेथ्यो	पर्थ्यो
खाइन्छ	खाइन्छ
सबड्डेथ्यो	सप्रिन्थ्यो
भयो	भयो आदि ।

४.११.६ प्रश्नार्थ

प्रश्नार्थले वक्ताले कुनै विषयमा सूचना वा जानकारी चाहेको भाव वा अर्थलाई सङ्केत गर्दछ (गौतम र चौलागाई, २०७० : १९९) । स्तरीय नेपालीमा जस्तै डोटेली भाषिकामा पनि प्रश्नार्थक क्रियापदहरू प्रयोग गरिन्छन् ।

जस्तै :

‘पण्’ र ‘लेख्’ धातुको प्रश्नार्थक रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
द्वि. पु.	अनादर	पणी ? लेखी ? (पढिस् ? लेखिस्?)	पणी ? लेखी ? (पढिस् ? लेखिस्?)	पण्या ? लेख्या ? (पढ्यौं ? लेख्यौं ?)	पण्या ? लेख्या ? (पढ्यौं ? लेख्यौं ?)
	आदर	पण्या ? लेख्या ? (पढ्यौं ? लेख्यौं ?)	पण्या ? लेख्या ? (पढ्यौं ? लेख्यौं ?)	पण्या ? लेख्या ? (पढ्यौं ? लेख्यौं ?)	पण्या ? लेख्या ? (पढ्यौं ? लेख्यौं ?)
तृ. पु.	अनादर	पण्यो ? लेख्यो ? (पढ्यो ? लेख्यो ?)	पण्यो ? लेख्यो ? (पढ्यो ? लेख्यो ?)	पण्यो ? लेख्यो ? (पढ्यो ? लेख्यो ?)	पण्यो ? लेख्यो ? (पढ्यो ? लेख्यो ?)
	आदर	पण्यो ? लेख्यो ? (पढ्यो ? लेख्यो ?)	पण्यो ? लेख्यो ? (पढ्यो ? लेख्यो ?)	पण्यो ? लेख्यो ? (पढ्यो ? लेख्यो ?)	पण्यो ? लेख्यो ? (पढ्यो ? लेख्यो ?)

तालिका न. २०

माथिको तालिकामा उल्लेख गरिएका क्रियापदहरूलाई निम्नानुसार वाक्यमा प्रयोग गरिएको छ :

- तुइले किताब पणी? तैले किताब पढिस् ?
- तमुले किताब पण्या? तिमी/तिमीहरूले किताब पढ्यौं ?
तपाइँ/तपाइँहरूले किताब पढ्नुभयो ?
- तुइले डेउणा लेखी? तैले देउडा लेखिस् ?
- तमुले डेउणा लेख्या? तिमी/तिमीहरूले देउडा लेख्यौं ?
तपाइँ/तपाइँहरूले देउडा लेख्नुभयो ?

रूपहरूमा निषेधार्थी 'न' प्रत्यय लाग्ने हुन्छ (अधिकारी, २०५८ : १५४) । डोटेली भाषिकामा क्रियापदलाई अकरण बनाउँदा धातुमा नइ +न जोडिएर र 'जन'+धातु बाट बनाइन्छ । डोटेली अकरण क्रियापदलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छ :

'खा' र 'काट्' धातुका अकरण रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
प्र. पु.	Ø	खानइन्/ काट्इन् खादैन/ काट्दैन	खानइन्/ काट्इन् खादिन्/ काट्दिन्	खानाइन्/ काट्इन् खादैनौं/ काट्दैनौं	खानाइन्/ काट्इन् खादैनौं/ काट्दैनौं
द्वि. पु.	अनादर	खानइन्/ काट्इन् (खादैनस्/ काट्दैनस्)	खानिन्/ काट्दिन् (खादिन्स्/ काट्दिन्स्)	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनौं/ काट्दैनौं)	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनौं/ काट्दैनौं)
	आदर	खानाइन्/ काट्इन् खादैनौं/ काट्दैनौं	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनौं/ काट्दैनौं)	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनौं/ काट्दैनौं)	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनौं/ काट्दैनौं)
तृ. पु.	अनादर	खानेन्/ काट्इन् (खादैन/ काट्दैन)	खानिन्/ काट्दिन् (खादिन्/ काट्दिन्)	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनान्/ काट्दैनान्)	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनौं/ काट्दैनौं)
	आदर	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनौं/ काट्दैनौं)	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनौं/ काट्दैनौं)	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनौं/ काट्दैनौं)	खानाइन्/ काट्इन् (खादैनौं/ काट्दैनौं)

तालिका न. २१

माथिको तालिकामा प्रयुक्त क्रियापदलाई तलका वाक्यमा प्रयोग गरी देखाइएको छ :

१. मु रोटो खानइन् ।	म रोटी खादैन् ।
२. मु दरुवा काट्टइन् ।	म दाउरा काट्टैन् ।
३. हमु रोटो खानाइन् ।	हामी/हामीहरू रोटी खादैनाँ ।
४. हामु दरुवा काट्टाइन् ।	हामी/हामीहरू दाउरा काट्टैनाँ ।
५. तु रोटो खानइन् ।	तँ राटी खादैन्स् ।
६. तु दरुवा काट्टइन् ।	तँ दाउरा काट्टैन्स् ।
७. तु रोटो खानिन् ।	तँ रोटी खादिन्स् ।
८. तु दरुवा काट्टिन् ।	तँ दाउरा काट्टिन्स् ।
९. तमु रोटो खानाइन् ।	तिमी/तिमीहरू रोटी खादैनाँ ।
	तपाइँ/तपाइँहरू रोटी खानुहुन् ।
१०. तमु दरुवा काट्टाइन् ।	तिमी/तिमीहरू दाउरा काट्टैनाँ ।
	तपाइँ/तपाइँहरू दाउरा काट्टनुहुन् ।
११. ऊ रोटो खानैन् ।	ऊ रोटी खादैन् ।
१२. ऊ दरुवा काट्टैन् ।	ऊ दाउरा काट्टैन् ।
१३. उनु रोटो खानाइन् ।	उनी/उनीहरू रोटी खादैन् ।
	उहाँ/उहाँहरू रोटी खानुहुन् ।
१४. उनु दरुवा काट्टाइन् ।	उनी/उनीहरू दाउरा काट्टैन् ।
	उहाँ/उहाँहरू दाउरा काट्टनुहुन् ।

कोटिगत आधारमा छुट्याइएका माथिका वाक्यहरूमा प्रयुक्त डोटेली अकरण क्रियापदका आधारमा निम्नानुसारका कुराहरूप्रस्ट हुन्छन् :

क) डोटेली भाषिकाको द्वितीय र तृतीय पुरुषको एकवचनअनादरमा बाहेक अन्यमा लिङ्गभेद पाइँदैन् ।

- ख) डोटेली भाषिकामा तृतीय पुरुषवाचक सार्वनामिक वाक्यमा आज्ञार्थपरक अकरण क्रियापदको प्रयोग गर्न सकिदैन ।
- ग) आदर र बहुवचनबोधक डोटेली अकरण क्रियापदका रूपहरू पनि समान छन् ।
- घ) डोटेली भाषिहरूले अकरण क्रियापद प्रयोग गर्दा धातुका अगाडि 'जन' समेत थप्दछन् भने धातुको पछाडि 'थ'+इनब जोडेर बनाएको क्रियाले पनि कार्यको निषेधात्मक पक्षलाई जनाउँछ । जस्तै :

डोटेली	नेपाली
जनआएइ	नआएस्
जनआया	नआउनुहोला
जनमाग्या	नमागनु
नमागेइ	नमागेस्
जनदे	नदेऊ
जनदिय	नदिनुहोस्
जनजा	नजाऊ
आथिन्	छैन
आथ्थिब	छैन
आथिनब	छैन
खानिनब	खादिनन्
रुनिनब	रुदिनन्
जनभाग्	नभाग
जनमागेइ	नमागेस् आदि ।

त्यसै गरी डोटेली वाक्यमा नइ/जन निम्नलिखित स्थितिमा थपिन्छ :

- ड) वाक्यमा एकभन्दा बढी समापिका क्रिया हुँदा
१. जन्ने मअ काट्टइन उन्ने हात चाट्टइन् ।
जसले मह काट्टैन् उसले हात चाट्टैन् ।
  २. पुपु आइनब रे पूसाइ बनि आयनन् ।
फूपु आउनुभएन र फूपाजु पनि आउनुभएन् ।
- च) वाक्यमा समापिका र असमापिका क्रिया हुँदा
१. याँ काम नपणी जनआयइ ।
यहाँ काम नपरी नआएस् ।
  २. जाँत हेद्द नगया जनजा ।
मेला हेर्न नगए नजाऊ ।
- छ) वाक्यमा संकेतार्थक क्रिया र समापिका क्रिया हुँदा
१. हिउन नइलाग्या ठन्नी हुनीन् ।
हिउँद नलागे जाडो हुदैन् ।
  २. वैसाग नलागी काफल पाग्दाइन् ।
वैसाख नलागी काफल पाक्दैन् ।
- ज) संयुक्त वाक्यमा विकल्पबोधक निषेधात्मक हुँदा
१. घोणा गु न नुन्या न चुगिलो
घोडाको दिसा न गुलियो न अमिलो ।
  २. न उनु बोलाउन आया न मु अफूइ गयाँ ।
न उहाँ बोलाउन आउनुभयो न म आफैँ गए ।

४.१३ निष्कर्ष

डोटेली भाषिकामा वाक्यलाई समापन गर्ने आधारमा असमापक र समापक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ । असमापक क्रियामा 'बट', 'लाग््या', 'एगो', 'एगा', 'एखी' 'न्याँ', 'न', 'नु' (एर, तै/दै,एको, एका, एकी, ने, न, नु) जस्ता कृदन्त प्रत्यय धातुमा लाग्दछन भने समापक क्रिया धातुमा काल, पक्ष, भाव आदि बुझाउने प्रत्यय लागेर बन्दछन । डोटेली अकर्मक क्रियापद कर्तासँग जोडिएर आउँछ र यसले कर्मको अपेक्षा गर्दैन । सकर्मक क्रियापद नेपालीमा भैं एकर्मक र द्विकर्मक गरी २ प्रकारका छन् । डोटेली भाषिकामा पूरकको अपेक्षा गर्ने पूरकापेक्षी क्रियापद पनि छन् । डोटेली असमापक क्रियाले मुख्य अर्थ प्रदान गर्दछ भने समापक क्रियाले सहायक अर्थ वहन गर्दछ । डोटेली भाषिकामा एउटामात्र धातुमा काल वा कोटिबोधक प्रत्यय लागेर सरल क्रिया बन्दछ भने दुई वा दुईभन्दा बढी धातुबाट निर्मित क्रिया संयुक्त क्रियाका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । संयुक्त क्रियामा मुख्य र सहायक भूमिका भएका क्रिया अर्थात असमापक र समापक क्रिया पर्दछन । डोटेली भाषिकामा भूतकाललाई जनाउन धातुमा या/यो/इ जस्ता प्रत्यय गाँसिन्छन् भने अभूतकाल अन्तर्गत पर्ने वर्तमान काल जनाउन कृदन्त प्रत्यय जोडिएको धातुमा 'छ' का रूपहरू जोडिन्छन् । डोटेली भाषिकामा धातुमा न्य+'हु' का रूपहरू जोडिएर भविष्यतकालीन क्रियापदहरू बन्दछन् । यस कालमा प्रयुक्त क्रियापदले पुरुषगत भेद देखाउँछ भने लिङ्गत भेद देखाउँदैन । आदर र बहुवचन जनाउने क्रियापद पनि समान छन् । डोटेली भाषिकामा अनादर र आदर दुई रूप भएका आदरवाचक क्रियापद पाइन्छन् । 'हाम/हामु' 'तम/तमु' 'उनु' शब्दहरूले क्रमशः हामी/हामीहरू, तिमी/तिमीहरू/तपाईँ/तपाईँहरू, उनी/उहाँ/उहाँहरू जनाउँछ । यसर्थ डोटेली सामान्य, उच्च र अतिउच्च आदरमा समान क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । डोटेली भाषिकामा भूतका पाँच र अभूतका तीन पक्ष छन् । भूत कालको सामान्य पक्ष जनाउँदा इ/य प्रत्यय लाग्छन् । यसमा लिङ्गभेद छैन तर सामान्यतया पुरुषभेद छ । भूतकालमा अपूर्ण पक्ष 'डइ/डाइ' (तै/दै) रूप लागेको र भूतकालीन सहायक क्रिया 'थ्याँ' (थियो) का विभिन्न रूपावलीबाट बन्दछ । यस कालमा कोटिगत भिन्नता सहायक क्रियाले मात्र जनाउँछ । भूतकालको पूर्ण पक्ष धातुमा 'य' जोडिएको कृदन्त पदमा भूतकालीन सहायक क्रिया 'थ्य/थ्या' (थियो) जोडिई बन्दछ । भूतकालको अभ्यस्त पक्षमा 'न्थ'+य/या का रूपहरू जोडिएर क्रियापद बन्दछन् । भूतकालको अज्ञात पक्ष धातुमा

‘ययी/यायी’ कृदन्त प्रत्ययका साथ रैछका रूपहरू जोडिई बन्दछ । यसैगरी डोटेली क्रियाको वर्तमान कालको धातु+छ हुने गर्दछ । वर्तमानकालको अपूर्ण पक्षको रचना धातुमा डइ/डाइ (तै/दै)+छ जोडिई बन्दछ । वर्तमानकालको पूर्ण पक्षको रचना ‘यक्’ (एक)+छ जोडिई बन्छ । भविष्यत्कालको सामान्य, अपूर्ण र पूर्ण पक्षमा क्रमशः : ‘न्य/न्या+हु’ (नेछु), ‘यइ/याइ (तै/दै)+हु+नेहु’ (नेछु, नेछौं) का सहायक क्रिया, धातु+‘यक्’(एक)+हु+न्य+छु जोडिई क्रिया बन्दछन् । यसैगरी क्रियाको भाव डोटेली भाषिकामा सामान्यार्थक, आज्ञार्थक, इच्छार्थक, सम्भावनार्थ, सङ्केतार्थ र प्रश्नार्थ गरी ५ वटा रहेका छन् । डोटेली भाषिकामा सामान्यार्थक काल र पक्ष अनुसारको हुने गर्दछ । आज्ञार्थक क्रिया द्वितीय पुरुषमा मात्र प्रयोग गरिन्छ । इच्छार्थक क्रियाको रचना धातुमा उँ/औँ/एइ/या/उ/उन (उँ, औँ, एस्, ए, ओस, ऊन) आदि जस्ता रूपहरूमिलेर बन्दछन् । सम्भावनार्थमा ला/लो/ली/ना/उँला/लइ (उँला, उलो, उली, ला, लान, लास) आदि प्रत्यय जोडिएर डोटेली संभावनार्थक क्रियापदको रचना हुन्छ । डोटेली भाषिकामा कारण र कार्य दुबै जनाउने सङ्केतबोधक क्रियाको समेत प्रयोग देखिन्छ । यी कारणबोधक सङ्केतार्थ क्रिया धातु+य/या (ए) प्रत्यय जोडिई बन्दछन भने कार्यबोधक क्रिया धातुमा समापक प्रत्यय जोडिई बन्दछन् । प्रश्नार्थक क्रिया प्रश्नबोधक हुन्छन् । धातुमा रूपायक प्रत्यय जोडिएर यस्ता क्रिया बन्दछन् । वचन र पुरुषगतभेद देखिने यस्ता क्रियापदले लिङ्गभेद छुट्टाउँदैन । डोटेली भाषिकामा वाक्यलाई अकरण बनाउँदा धातु+नैन, जन+ धातु, धातु+न/द का रूप+नब आदि जोडिन्छन् ।

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

डोटेरी भाषिकामा प्रचलित क्रियापदको अध्ययन नामक यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा अध्ययनको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डमा विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा सम्बन्धी विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा डोटी जिल्लाको सामान्य परिचय दिइएको छ । यसमा डोटी जिल्लाको नामाकरण, भौगोलिक सीमाङ्कन, भौगोलिक स्थिति, जनसंख्या, साक्षरता दर, हावापानी, वनजंगलबारे उल्लेख गरिएको छ । डोटेरी जातजाति र तिनीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक रहनसहन, लवाइखवाई, परिवेश आफ्नै किसिमको पाइन्छ । हिन्दु धर्मालम्बीहरूको बाहुल्यता रहेको डोटेरी समाज धार्मिक तथा सामाजिक मूल्यमान्यतामा आस्था, धर्म, व्रत, दान-दक्षिणामा तल्लीन देखिन्छ । खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज समेत रहेको डोटी जिल्लामा सेती नदी लगायतका प्राकृतिक सम्पदाहरूले त्यहाँको रमणीयता दर्साउँछ । डोटेरी समाजमा मुख्य पेशाको रूपमा रहेको कृषि प्रणाली परम्परागत नै देखिन्छ, भने सामान्यतया : पशुपालन र चुलोचौको डोटेरी महिलाहरूको जागिर हो । आफ्नै डोटेरी भाषिका पहिचान भएको डोटेरी समाज विविधतामय छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा भाषिका र क्रियापदको परिचय रहेकोछ । जसमा भाषा, नेपाली भाषा, भाषिका, डोटेरी भाषिका, क्रियापद र डोटेरी क्रियापदको छुट्टाछुट्टै शीर्षकमा सामान्य परिचय दिइएको छ । मानवीय जीवनमा दैनिक व्यवहार सञ्चालन गर्न मानवद्वारा दैनिक रूपमा प्रयोग गरिने वस्तु भाषा हो । मानिस सामाजिक प्राणी भएकोले आफ्ना विचार अरू समक्ष प्रकट गर्न र अरूका विचार आफूले ग्रहण गर्न भाषाको आवश्यकता पर्दछ । भारोपेली भाषा परिवारको शतम् वर्ग अन्तर्गत खस अपभ्रंशबाट विकसित नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ । भौगोलिक दूरी, समयको अन्तराल, सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेश आदि कारणले एउटै भाषाबाट अनेक भाषिकाको जन्म हुन्छ । तिनीहरूमध्येको एउटा भाषिकाको प्रकार मझपश्चिम पनि हो । भाषाविद्हरूले डोटेरी भाषिकालाई मझपश्चिम भाषिका

भिन्न समावेश गरेको छ । डोटी जिल्लामा बोलिने भाषिकालाई डोटेली भाषिका भनिन्छ । विचार अभिव्यक्त गर्न भाषिक शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ, ती मध्येको एउटा क्रियापद पनि हो । वाक्यमा कर्ताले गरेको कार्यव्यापारलाई क्रियापदले प्रस्ट पार्दछ । डोटेली भाषिकामा पनि नेपाली भाषामा जस्तै आफ्नै मौलिक क्रियापद छन्, जसले काल, भाव, पक्ष तथा कोटिगत अर्थ सङ्केत गर्दछ ।

चौथो परिच्छेदमा डोटेली क्रियापदको वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ । यसअन्तर्गत क्रियापद वर्गीकरणका आधारहरूवाक्य समापन, कर्म लिने र नलिने, अर्थ प्रधानता, संरचना तथा बनोट, काल, पक्ष, भावार्थ र ध्रुवीयताबारे अध्ययन गरिएको छ । नेपाली भाषामा जस्तै डोटेली भाषिकामा पनि वाक्यलाई समापन गर्ने आधारमा असमापक र समापक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ । असमापक क्रियामा 'बट', 'लाग््या', 'एगो', 'एगा', 'एखी', 'न्याँ', 'न', 'नु' (एर, तै/दै, एको, एका, एकी, ने, न, नु) जस्ता कृदन्त प्रत्यय धातुमा लाग्दछन् भने समापक क्रिया धातुमा काल, पक्ष, भाव आदि बुझाउने प्रत्यय लागेर बन्दछन्, जसले वाक्यलाई समापन गर्दछन् । कर्म लिने र नलिने आधारमा डोटेली क्रियापद अकर्मक र सकर्मक दुई प्रकारका छन् । डोटेली अकर्मक क्रियापद कर्तासँग जोडिएर आउँछ र यसले कर्मको अपेक्षा गर्दैन । सकर्मक क्रियापद नेपालीमा भैं एकर्मक र द्विकर्मक गरी २ प्रकारका छन् । डोटेली भाषिकामा पूरकको अपेक्षागर्ने पूरकापेक्षी क्रियापद पनि छन् । अर्थ प्रधानताका आधारमा डोटेली क्रियापदलाई मुख्य र सहायक गरी विभाजन गरिन्छ । डोटेली असमापक क्रियाले मुख्य अर्थ प्रदान गर्दछ भने समापक क्रियाले सहायक अर्थ वहन गर्दछ । त्यसैगरी एउटामात्र धातुमा काल वा कोटिबोधक प्रत्यय लागेर सरल क्रिया बन्दछ भने दुई वा दुईभन्दा बढी धातुबाट निर्मित क्रिया संयुक्त क्रियाका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । संयुक्त क्रियामा मुख्य र सहायक भूमिका भएका क्रिया अर्थात् असमापक र समापक क्रिया पर्दछन् । डोटेली भाषिकामा भूतकाललाई जनाउन धातुमा या/यो/इ जस्ता प्रत्यय गाँसिन्छन् । भूतकालमा लिङ्गभेद पाइँदैन भने वचनगत भिन्नता पाइन्छ । त्यसैगरी अभूतकाल अन्तर्गत पर्ने वर्तमानकाल जनाउन कृदन्त प्रत्यय जोडिएको धातुमा 'छ' का रूपहरू जोडिन्छन् । डोटेली भाषिकामा धातुमा न्य+'हु' का रूपहरूजोडिएर भविष्यतकालीन क्रियापदहरू बन्दछन् । यस कालमा प्रयुक्त क्रियापदले पुरुषगत भेद देखाउँछ भने लिङ्गगत भेद देखाउँदैन । आदर र बहुवचन जनाउने क्रियापद पनि समान छन् । डोटेली भाषिकामा

अनादर र आदर दुई रूप भएका आदरवाचक क्रियापद पाइन्छन् । 'हाम/हामु' 'तम/तमु' 'उनु' शब्दहरूले क्रमशः हामी/हामीहरू, तिमी/तिमीहरू/तपाईं/तपाईंहरू, उनी/उहाँ/उहाँहरू जनाउँछ । यसर्थ डोटेली सामान्य, उच्च र अतिउच्च आदरमा समान क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । डोटेली भाषिकामा भूतका पाँच र अभूतका तीन पक्ष छन् । भूतकालको सामान्य पक्ष जनाउँदा इ/य प्रत्यय लाग्छन् । यसमा लिङ्गभेद छैन तर सामान्यतया पुरुषभेद छ । भूतकालमा अपूर्ण पक्ष 'डइ/डाइ' (तै/दै) रूप लागेको र भूतकालीन सहायक क्रिया 'थ्याँ' (थियो) का विभिन्न रूपावलीबाट बन्दछ । यसकालमा कोटिगत भिन्नता सहायक क्रियाले मात्र जनाउँछ । भूतकालको पूर्ण पक्ष धातुमा 'य' जोडिएको कृदन्त पदमा भूतकालीन सहायक क्रिया 'थ्य/थ्या' (थियो) जोडिइ बन्दछ । भूतकालको अभ्यस्त पक्षमा 'न्थ'+य/या का रूपहरू जोडिएर क्रियापद बन्दछन् । भूतकालको अज्ञात पक्ष धातुमा 'ययी/यायी' कृदन्त प्रत्ययका साथ रैछका रूपहरू जोडिइ बन्दछ । यसैगरी डोटेली क्रियाको वर्तमानकालको धातु+छ हुने गर्दछ । वर्तमानकालको अपूर्ण पक्षको रचना धातुमा डइ/डाइ (तै/दै) + छ जोडिइ बन्दछ । वर्तमानकालको पूर्ण पक्षको रचना 'यक्' (एक)+छ जोडिइ बन्दछ । भविष्यत् कालको सामान्य, अपूर्ण र पूर्ण पक्षमा क्रमशः 'न्य/न्या+हु' (नेछु), 'यइ/याइ (तै/दै)+ हु+नेहु' (नेछु, नेछौँ) का सहायक क्रिया, धातु+'यक्'(एक)+हु+न्य+छु जोडिई क्रिया बन्दछन् । यसैगरी क्रियाको भाव डोटेली भाषिकामा सामान्यार्थक, आज्ञार्थक, इच्छार्थक, सम्भावनार्थ, सङ्केतार्थ र प्रश्नार्थ गरी ५ वटा रहेका छन् । डोटेली भाषिकामा सामान्यार्थक काल र पक्ष अनुसारको हुने गर्दछ । आज्ञार्थक क्रिया द्वितीय पुरुषमा मात्र प्रयोग गरिन्छ । द्वितीय पुरुषको अनादर एकवचनमा आज्ञार्थपरक एकाक्षरी, अनेकाक्षरी, स्वरान्त र व्यञ्जनान्त क्रियाको प्रयोग हुन्छ । इच्छार्थक क्रियाको रचना धातुमा उँ/औँ/एइ/या/उ/उन (उँ,औँ, एस्, ए, ओस, ऊन)आदि जस्ता रूपहरू मिलेर बन्दछन् । सम्भावनार्थमा ला/लो/ली/ना/उँला/लइ (उँला, उलो, उली, ला, लान, लास) आदि प्रत्यय जोडिएर डोटेली संभावनार्थक क्रियापदको रचना हुन्छ । कोटिगत आधारमा यी क्रियापदको भेदमा फरक पाइन्छ । डोटेली भाषिकामा कारण र कार्य दुबै जनाउने सङ्केतबोधक क्रियाकने समेत प्रयोग देखिन्छ । यस्तो भाव व्यक्त गर्ने वाक्यमा दुईवटा क्रियाको प्रयोग गरिन्छ । यी कारणबोधक सङ्केतार्थ क्रिया धातु+य/या (ए) प्रत्यय जोडिई बन्दछन् भने कार्यबोधक क्रिया धातुमा समापक प्रत्यय जोडिइ बन्दछन् । प्रश्नार्थक क्रिया

प्रश्नबोधक हुन्छन् । धातुमा रूपायक प्रत्यय जोडिएर यस्ता क्रिया बन्दछन् । डोटेली भाषिकामा द्वितीय र तृतीय पुरुषमा मात्र यस्ता क्रिया प्रयोग गरिन्छन् । वचन र पुरुषगतभेद देखिने यस्ता क्रियापदले लिङ्गभेद छुट्टाउँदैन । डोटेली भाषिकामा वाक्यलाई अकरण बनाउँदा धातु+नैन, जन+ धातु, धातु+न/द का रूप+नब आदि जोडिन्छन् ।

पाँचौँ परिच्छेद उपसंहार तथा निष्कर्ष खण्डको रूपमा रहेको छ । यस शोध अध्ययनबाट निस्केको निष्कर्षलाई यस खण्डमा संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस शोधको अन्त्यमा सन्दर्भसामग्री सूची र परिशिष्टलाई छुट्टाछुट्टै राखिएको छ ।

५.२ मुख्य निष्कर्ष

डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोध पत्रमा डोटेली क्रियापदको अध्ययन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण गरिएको छ । डोटेली भाषिकामा प्रचलित क्रियापदलाई वाक्य समापन, कर्म, अर्थ, संरचना, काल, पक्ष, भाव, ध्रुवीयता आदि आधारमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ । डोटेली भाषिका प्रयुक्त क्रियापदमा देखिएका विशेषताहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. डोटेली भाषिकामा बट, लाग्या, एगो, एगा, एखी, न, नु, न्या कृदन्त प्रत्यय जोडिइ असमापक क्रिया बन्दछन् भने धातुको पछाडि काल तथा कोटिगत प्रत्यय जाडिएर समापक क्रिया बन्छन् ।
२. डोटेली भाषिकामा नेपालीभाषामा जस्तै मौलिक अकर्मक र सकर्मक (एकर्मक र द्विकर्मक) क्रियापदको प्रयोग गरिन्छर पूरकको अपेक्षा गर्ने कोटिगत पूरकापेक्षी क्रियापद समेत यस भाषिकामा पाइन्छन् ।
३. नेपाली भाषामा जस्तै डोटेली भाषिकामा मुख्य अर्थ वहन गर्ने मुख्य र सहायक अर्थ वहन गर्ने सहायक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ । डोटेली सहायक क्रियाले कोटिगत भेद छुट्ट्याउँछ ।
४. एउटामात्र धातुबाट बनेको सरल र दुई वा दुईभन्दा बढी धातुबाट निर्मित संयुक्त क्रिया डोटेली भाषिकामा प्रचलित छन् ।
५. डोटेली भाषिकामा भूत र अभूत कालबोधक क्रियापदमा भिन्नता पाइन्छ । यस भाषिकामा धातुमा या/यो/इ जोडिएर भूतकालीन क्रियापद बन्दछन् । अभूत

अन्तर्गतको वर्तमानकालमा धातु+‘छ’ का रूपहरू क्रियापदको निर्माण हुन्छ भने भविष्यत्कालमा धातु+न्य+हु का रूपहरू जोडिइ क्रियापद बन्दछन् ।

६. डोडेली भाषिकामा प्रयोग गरिने क्रियापदमा अनादर र आदर गरी आदरका दुई भेद देखिन्छन् ।
७. डोटेली भाषिकामा भूतकालको पक्षबोधक प्रत्ययमा सामान्यमा या/इ, अपूर्णमा डइ/डाइ, पूर्णमा धातु+य+थ्य/थ्या, अभ्यस्तमा धातु+न्य+य/या, धातु+य/यी+ रैछ आदि जोडिन्छन् । वर्तमानकालको सामान्य पक्षमा धातु+छ, पूर्ण पक्षमा धातुमा डइ/डाइ+छ, पूर्णमा धातु यक्+छ द्वारा डोटेली क्रियापद बन्दछन् भने भविष्यत्कालको सामान्य पक्षमा धातु+न्य/न्या+हु, अपूर्ण पक्षमा धातु+यइ/याइ+हु+न्यहु, पूर्ण पक्षमा धातु+यक+हु+न्य/न्या+हुजोडिएर क्रियापद बन्दछन् ।
८. डोटेली भाषिकामा प्रत्येक काल तथा पक्ष प्रयोग गरिने आदरबोधक र बहुवचनबोधक पुरुषगत रूपमा समान हुन्छन ।
९. डोटेली भाषिकामा सामान्यार्थक क्रिया काल र पक्षअनुसार हुने गर्दछन । आज्ञार्थक क्रिया द्वितीय पुरुषमा मात्र प्रयोग गरिन्छ । इच्छार्थक क्रियाको रचना धातुमा उँ/औँ/एइ/या/उ/उन आदि जस्ता रूपहरू मिलेर बन्दछन् । सम्भावनार्थमा ला/लो/ली/ना/उँला/लइ आदि प्रत्यय जोडिएर क्रियापदको रचना हुन्छ । कारणबोधक सङ्केतार्थ क्रिया धातु+य/या (ए) प्रत्यय जोडिइ बन्दछन भने कार्यबोधक क्रिया धातुमा समापक प्रत्यय जोडिई बन्दछन् । प्रश्नार्थक क्रिया धातुमा रूपायक प्रत्यय जोडिएर बन्दछन । डोटेली भाषिकामा द्वितीय र तृतीय पुरुषमा मात्र प्रश्नार्थक क्रियापदको प्रयोग देखिन्छ ।
१०. डोटेली भाषिकामा निषेधात्मक अकरण क्रियापद बनाउँदा ‘न’ अग्रवर्ती, मध्यवर्ती, र पश्चवर्ती भएर आउँछ । धातु+नैन, जन+धातु, धातु+न/द का रूप+नब जोडिएर पनि डोटेली अकरण क्रियापद बन्दछन ।
११. डोटेली स्वरान्त क्रियामा लिङ्गभेद छैन ।
१२. डोटेली भाषिकामा स्तरीय नेपाली भाषामा जस्तो कतिपय अवस्थामा लिङ्ग, वचन, आदर छुट्याउने अलग क्रियापद प्रयोग हुँदैनन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४९) **समसामयिक नेपाली व्याकरण**, काठमाडौँ : कुञ्जन प्रकाशन ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५८) **समसामयिक नेपाली व्याकरण** (दोस्रो सं.), काठमाडौँ :
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- ओझा, देवीप्रसाद (२०५८) **बहुभाषिक सयपत्री**, वर्ष ७, अङ्क १, काठमाडौँ : नेपाल
राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- किरण, प्रभाती र नारायण निरासी (२०१५) **अनिवार्य नेपाली**, काठमाडौँ : हाइल्यान्ड
प्रकाशन प्रा.लि. ।
- खतिवडा र अन्य (२०६६) **साधारण नेपाली** (दोस्रो सं.), काठमाडौँ : चौलानी प्रकाशन ।
- गौतम, देवीप्रसाद र प्रेमप्रसाद चौलागाई (२०७०) **भाषाविज्ञान** (दोस्रो सं.), काठमाडौँ :
पाठ्य सामग्री पसल ।
- चालिसे, विजय (२०६५) **डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य** (दोस्रो सं.), ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।
- जोरा, ललितबहादुर (२०६७) **डोटेली भाषिकामा व्याकरणात्मक कोटि** : त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत एम.ए. शोधपत्र ।
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद र मञ्जु गुरुङ (२०१४), **पश्चिम सेती गडतिरका बस्तीहरूशृंखला ३**,
काठमाडौँ : हिमाल किताब प्रा.लि. ।
- नेपाल, पूर्णप्रकाश 'यात्री' (२०३४) **सेतीको नालीबेली**, विराटनगर : हिमाली सौगात प्रकाशन ।
- पनेरु, नेत्रप्रसाद (२०६१) **डोटेली शब्द घटक**, कैलाली : नेत्र प्रसाद पनेरु ।
- पाण्डेय, शारदाकुमारी (२०६७) **डडेल्धुरेली भाषिकाका व्याकरणिक कोटिको अध्ययन** :
त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत एम.ए.
शोधपत्र ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२००५) **नेपाली वाक्य-व्याकरण**, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०७२) नेपाली क्रियापदको शब्दकोश, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

बन्धु, चूडामणि (२०२८) कर्णाली लोकसंस्कृति (भाग ४ भाषा खण्ड), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

बन्धु, चूडामणि (२०५८) वर्ष २८, अंक २ भाषा, भाषिका र नेपाली भाषा हाम्रो पुरुषार्थ, गुल्मी ।

बिनाडी, बद्रीप्रसाद शर्मा (२०५५) डोटेली भाषिकाको शब्दकोश, डोटी : जोराघाटी प्रकाशन ।

भट्टराई, ज्ञानेश्वर (२०६५) वृहत ज्ञानकोश, काठमाडौं : आशिष पुस्तक भण्डार ।

यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी (२०५९) भाषाविज्ञान, कीर्तिपुर : भाषाविज्ञान, न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

लामिछाने, यादवप्रकाश (२०५८) सामान्य र प्रायोगिक भाषाविज्ञान र नेपाली भाषा, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

लुइटेल, प्रकाश (२०६३) आधुनिक नेपाली व्याकरण, बोध, रचना र अभ्यास, काठमाडौं : शिक्षा/परीक्षा सामग्री केन्द्र ।

शर्मा, मोहनराज (२००५) शब्दरचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, हिरण्यलाल (२०७१) नेपाली परिचय, काठमाडौं : एम. के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

स्रोत व्यक्ति

क्र. सं.	व्यक्तिको नाम	जिल्ला	हाल
१.	कुन्तीदेवी जोशी	डोटी	अ.न.पा.-२, चौकीडाँडा
२.	कामदेव जोशी	डोटी	अ.न.पा.-३ खमौरा
३.	काशीराम जोशी	डोटी	स्वयम्भु-१५, डल्लु
४.	चन्द्रदेव जोशी	डोटी	अ.न.पा.-२, चौकीडाँडा
५.	जयराज जोशी	डोटी	गिरिचौका-६, टोटबिला
६.	नन्दलाल भट्ट	डोटी	कालीकास्थान, नुवाकोट
७.	नारुदेवी ओझा	डोटी	मौरीफाटा
८.	भगी खडायत	डोटी	गिरिचौका-६, खतेडा
९.	मन्दरीदेवी जोशी	डोटी	स्वयम्भु-१५, डल्लु
१०.	पार्वतीदेवी जोशी	डोटी	गिरिचौका-६, टोटबिला